Михайло Чабанівський

821(477)'06
Ч-12

У2
Ч12

Третій горизонт

Михайло
Чабанівський

Третій горизонт

повісті

Районна бібліотека видає для
Веселі Терни Жовтневого
АБОНЕМЕНТ

26462

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО"
Київ — 1965

У2
Ч12

Служіння добру, людині, поступові, зберігання краси землі нашої — ось головний мотив обох повістей Михайла Чабанівського. Хоч в основу творів покладені різні події — в одному йдеться про Донбас, а в другому — про село на Київщині, однак обидві повісті поєднані улюбленою авторською темою — природою. На лоні щедрої і барвистої природи виростав гармонійно розвинена людина соціалістичного світу, людина — творець, свідомий будівник прийдешнього.

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА Ф-КА ім. ФРУНЗЕ

ТРЕТІЙ ГОРИЗОНТ

КАМ'ЯНЕ НЕБО

I

Холодні осінні дощі розмили чорнозем, поналивали в баюри і придорожні канави мутної, синюватої води. Мокрий вугільний пил виблискував на пагорбах, наче помащений олією, грав тисячами вогників. Десь вдалині погукував маленький паровозик, тягнучи за собою довгий состав. Низько над землею пливли рвані, розметані вітрами хмари, повільно опускаючи сиві коси у провалля і яруги степу.

Донеччина... Григорій Стародуб, повільно ступаючи по збитій дорозі, що веде до шахти, замислено жує згаслу цигарку і з цікавістю поглядає навколо. Він ніколи не жив у цьому краю, але уява чомусь підказувала, що саме так і буде: калюжі каламутної води, гуркіт важких составів, мокрі коси хмар над степом. Десь на Вінниччині, над його рідним селом Вишеньками, залишилися легкі хмаринки, летючі й сріблясті, наче птиці. Там сонце ходить над головою з ранку до вечора, там сині, прозорі далі і замріяні верби у левадах. А тут такі дощі...

Важко переставляє ноги Григорій, на його модні черевики налипло багато грязюки, він раз у раз зупиняється і оббиває її бадилиною соняшника. І ще була одна пекуча дума у Григорія — про шахту: як його зустрінуть?

Ось він бачить перед собою безмежне поле, посічене косими дощами, завихрені хмари у небі, чує, як шумить вітер у стеблинні. Як не похмуро зараз на світі, але стократ затишніше і привітніше, ніж під землею. Ось він прийде до контори шахти, його запишуть у табель, видадуть лампочку, відбійний молоток, спустять у підземелля. Ні вітру, ні світла, ні сонця... Над головою похмуре кам'яне небо...

Григорій зупиняється на моріжку, оглядає шахту, що бовваніє своїми високими будівлями у туманному присмерку. Ось вона «Пролетарська-Крута»! Швидко крутяться колеса шахтного підйомника, зупиняючись лише на якусь коротку мить,— там, під землею, йде напружена робота. Сотні юнаків зараз рубають отут, під його ногами, важкі кам'яні брили, обличчя у них спітнілі, м'язи напружені. Пилюка й гуркіт, холодні потоки води, що дзюркотять по штреках... Густий, мов смола, морок обгортає все навколо, сліпить очі, не дає дихати. І він, Григорій, разом з іншими людьми, не знайомими йому і чужими, день у день буде нидіти там, у підземеллі, вгризаючись молотком у вугільні пласти, яким ні кінця ні краю.

Юнак підвів голову і побачив, як з розкуйовджених хмар раптом виглянуло сонце, освітило землю, посміхнулося до людей, ніби хотіло сказати їм: не журіться, я з вами, я поруч... І Григорію стало чомусь ніяково і за свої смутні думки, і за оці блискучі

модні черевики, про які він так клопотався всю дорогу, і за оце грайливе сонце, якого не бачать зараз шахтарі, бо вони глибоко під землею, заклопотані й зосереджені. Йому захотілося швидше дійти до шахти, зараз, цієї ж хвилини кинутися в лаву, стати поруч з своїми товаришами. Юнак прискорив ходу, незважаючи на грязюку, що липла до ніг.

Наздогнав якусь дівчину з насмішкуватими веселими очима. Звернув з дороги, зірвав ромашку, підійшов до дівчини і подав квітку.

— На згадку про першу зустріч,— сказав зальотно і швидко пішов вперед, не зупиняючись.

— Спасибі! — почув він, коли вже відійшов далеченько. Оглянувся і побачив усміхнене обличчя, трохи здивоване і водночас зачудоване, махнув привітно рукою.

В конторі шахтоуправління, куди зайшов Григорій, нікого не було. Юнак відхилив двері в одну кімнату, потім у другу — жодної душі. Невже він потрапив на обідню перерву? Однак в одній з кімнат він побачив згорбленого чоловіка, який сидів за столом і щось уважно записував у блокнот. «Ось він, конторський чиновник, холодно запише його прізвище у табель і накаже завтра не запізнюватись на роботу»,— подумав юнак. Він оглянув приміщення — вузьку кімнату з перегородкою, з рахівницями і облитими чорнилом скатертинами на столах, з потемнілими від вугільного пилу дошками зачовганої підлоги. «Саме так, як уявлялося»,— подумав він і, рипнувши дверима, ввійшов у кімнату. Вагаючись, зупинився перед столом. Згорблена людина відірвалася від свого блокнота, глянула на прибулого в тонкі

скельця окулярів, що невідомо як трималися на переніссі. Григорій встиг помітити, що під очима в літнього чоловіка синці. Юнак не привітався, мовчки виклав на стіл документи і відійшов до вікна. Чоловік, ознайомившись з паперами, зняв з перенісся свої окуляри, відкинувся на спинку стільця й стомлено спитав:

— Ви жонатий?

Григорій здивовано обернувся.

— Це має значення?

— Має,— відповів чоловік і замислився, чекаючи відповіді.

— Бог милував.

Чоловік хутко начепив на перенісся окуляри, подався вперед, наче він погано чув.

— Як ви сказали?

— Батя,— глузливо мовив Григорій,— не тягніть волинку, давайте наряд і продовжуйте писати у своєму блокноті. Знаєте, не люблю я задушевних розмов...

— Чекай, чекай про що це ти, голубе? — підвівся чоловік. Він був високий, худий, трохи сутулий. Якщо дивитися через скельця окулярів, очі у нього маленькі, глибоко посаджені під високим спітнілим лобом.— Я, знаєте, нічого не розумію.

— А я розумію! — сказав Григорій.— Кожній чорнильній душі хочеться удавати з себе велике цабе... А про що балакати? Шахта ваша відстала? Відстала! Засипались? Засипались! Так чого ж морочити голову. Виписуйте наряд, посилайте в бригаду...

— Не поспішай, голубе,— м'яко відповів чоловік. Він витер рукавом чоло, знову сів на стілець.— Те, що сильно горить, швидко гасне. Хоч у нас

і скрутно з вугіллям, однак ми не посилаємо у забій кого завгодно. Прийдеш завтра, продовжимо розмову. У нас так: ти оформись по порядку, поговори з нами, розкрий душу. А тоді вже й у забій. Така у нас шахта. Крутою називається.

— Я теж крутий! — скипів Григорій.— Чого балакати? Все знаю наперед, що збираєтесь мені говорити. І що шахта у нас трудна, і що пласти крутопадаючі, що тюхтії не витримують, кидаються з Донбасу або на інші шахти, де пласт товщий та карбованець довший. Вихований! Більше не піддаюсь вихованню. Імунітет! Чули таке слово? Не терплю лекцій...

Хто його знає, чим би закінчилася ця розмова, якби шумно не розчинилися двері і в кімнату не увійшли чотири дужих красені в бушлатах. Григорій одступив від стола, витяг пачку цигарок.

— Можна закурити?

— Можна, якщо і нас почастуєш «Біломором» хоча б,— відповів чоловік. До коробки з цигарками відразу простяглося кілька рук.

— Ви теж до нас на роботу? — спитав чоловік матросів.

— Так точно,— відказав білявий юнак з голубими очима.— З корабля на бал. Приймете?

— Подивимось,— ухильно відповів чоловік.— Це залежить від того, чи не боїтесь ви штормів.

Юнаки зареготали.

— Штормів? А хіба і тут бувають шторми?

— У справжньому житті шторми неминучі,— відповів чоловік і подав матросам свою худу руку.— Будьмо знайомі, Микола Захарович Дереза. Здрастуйте. Сідайте у нашій хаті.

Григорій опустив очі.

— Так ви і є Дереза? Пробачте, я не впізнав вас.. Доводилося читати в газетах...

— Ясно, товаришу Стародуб. Прийняли мене за іншого? Одне слово — конторський пацюк. Так?

— Але ж я...— промимрив Григорій. Сором палив йому лице.

— Ясно. Помилочка вийшла. Буває. Я тут випадково. А основне моє місце там.— Дереза показав пальцем у землю.— Мій кабінет куди просторіший за цей. На два кілометри простягається.

Він голосно засміявся.

— Там ні чорнила, ні рахівниць? — хихикнув Григорій.— Ні тобі бюрократизму ніякого.

— Немає часу на це,— сказав Дереза.— Роботи багато.

Він хутенько написав щось на клаптику паперу, подав його Стародубові і, звертаючись до всіх, сказав:

— Ідіть, товариші, зараз у гуртожиток, там вас зустріне наша хазяйка Таня, спочиньте з дороги. А завтра приходьте сюди — почнемо говорити про діло. Гаразд? Основна ж розмова відбудеться там, у моєму кабінеті. Ясно?

До гуртожитку йшли разом. Матроси жартували. Їх веселило все, що траплялося на шляху. Білявий матрос, на прізвище Бак, побачивши, що їх зустрічає на сходах кароока дівчина в синій хустці і в смугастій сукні, відступив кілька кроків назад, схопився за серце і розпачливо вигукнув:

— Нізащо в світі! Не піду! Погляду таких очей я не витримую!

Дівчина ніби не дочула, лагідно промовила:

— Просимо, товариші майбутні шахтарі! Заходьте, заходьте! — І почервоніла. Якби не службові обов'язки, вона б знайшла як відповісти оцьому зарозумілому морякові! Та він ще дістане здачі! Не один уже просив пробачення, попросить і цей.

— Мамзель,— повів голубими очима Бак,— а не можете ви нам запропонувати затишний кубрик на чотирьох? Страх не хочеться поселятися разом з вашими горобенятами!

Дівчина спалахнула.

— По-перше, я не мамзель, а товаришка Приходько або просто Таня. По-друге, у нас кімнати тільки на двох, доведеться вас розлучити. По-третє, горобенят у нас немає, а є шахтарі, комсомольці, шановні робітники. Отак! Запам'ятайте це і будьте культурнішим...

Слова ці були сказані з гідністю і щирим обуренням. Бак відразу перестав кривлятися, ніяково розвів руками і вже примирливо:

— Пробачте, не буду. Хоч, правду казати, страшенно не люблю офіціальщини. Смерть не люблю. Хоч убийте мене. Що завгодно, тільки не «товаришка Приходько». Добре?

Це було сказано так безпосередньо, що Таня не втрималась і засміялася.

— Що вдієш — доведеться звикати. Адже служба є служба.

— А після служби? — знову примружив голубі очі матрос.

Однак Таня зміряла його таким поглядом, що тому довелося благально підвести руки:

— Не буду! Чесне слово — останній раз...

Таня швиденько побігла по сходах нагору, а за нею один за одним — юнаки. Назустріч їм линули хвилі галасу, співів, звуки гармошок і балалайок.

Хоч як умовляла Таня матросів поселитися нарізно, однак вони не погодилися. Довелося в одну кімнату ставити чотири ліжка, хоч це й було проти статуту зразкового молодіжного гуртожитку шахти «Пролетарська-Крута». Щоб втішити вихователькy, Володимир Бак заявив:

— Хай у зразковому гуртожитку буде хоч один зразковий кубрик...

Таня похитала кучерявою головою:

— Гострий ви на язик, товаришу, а як-то буде у забої?

— Порядочок буде морський,— відказав той з осміхом.— І в кубрику, і в забої. Можу битися об заклад.

— Гаразд, хай по-вашому,— погодилася Таня.— Тільки знайте, що порядочку не буде, якщо ви згорда ставитеметесь до інших товаришів. Вони хороші хлопці, хоч серед них є й недисципліновані.

— Що, гармидер здіймають? То ведіть таких до нас, у наш кубрик. Ручусь, поговоримо кілька хвилин — і хлопчик стане шовковим. Повний штиль, так би мовити.

Таня зачинила двері кімнати, де оселилися матроси, підійшла до Григорія. Юнак стояв біля стінгазети, розглядаючи карикатури на п'яниць і хуліганів.

— Хороша у нас газета? — спитала Таня.— Подобається вам?

Григорій знизав плечима.

— Парад кирп. Вперше бачу таке. Густо вродило.

Дівчина відімкнула порожню кімнату, повернула електричний вимикач. Однак світла не було.

— Бачите, що роблять? — розпачливо проказала Таня.— Викручують лампочки! Нащо вони їм?

Вона розгубилась. Григорію стало шкода дівчини. Видно, робота у неї була не з легких.

— А чому ви погодилися на цю посаду? — щиро спитав Григорій.— Для дівчини це, знаєте...

Таня закліпала очима.

— Що для дівчини? Не підходяща робота? А чи знаєте ви, що тут діялося до мене? Мій попередник такого наробив... Горілку носили в кімнати, ночувати додому не приходили... У мене цього немає! А злодюжку, який викручує лампочки, я викрию! Ви тільки допоможіть, хай і моряки візьмуться. Тоді мені легше буде.

— Подивимось,— непевно відповів Григорій,— роздивимось, придивимось...

— Скажіть Баку,— тихо попросила дівчина,— хай він не чіпляється...

Вона стомлено прихилилася до одвірка, опустила очі. Це було лише одну мить. Дівчина раптом стріпнула кучерями, пройшлася по кімнаті, заговорила вже рівним, спокійним голосом:

— Зараз я принесу вам лампочку і білизну. Поки що будете тут самі, а потім підселимо когось з новачків. Чекаємо поповнення...

Вона швидко вийшла, і Григорій почув її голос в коридорі:

— Афоня! Ти чому ж ото ходиш у брудних калошах? Як тобі не соромно!

Григорій пройшовся по кімнаті, подивився у вікно, що виходило у двір. Відразу ж за парканом, що відділяв територію висілка від поля, починалися робітничі городи. Важкі електричні дроти висіли над шляхом, губилися в імлі. Де-не-де загоралися яскраві вогники. Незабаром увійшла Таня, несучи пакунок чистої білизни. Григорій допоміг вкрутити лампочку, спитав:

— А ви давно тут?

— З весни. Приїхала по путівці комсомолу з Полтавщини, хотіла стати шахтарем, а довелося вихователькою працювати.

— Я теж по путівці,— сказав Григорій. Було тоскно на серці, і він радий був, що зможе хоч трохи поговорити з дівчиною.— Але я у вихователі не піду. Закінчив курси вибійників.

— То ви не новачок на Донбасі? — здивувалася Таня.— А я гадала, що ви вперше тут...

— Як вам сказати: і новачок, і ні. Гадаю, що новачок, бо чогось серце калатає, коли подумаю про круті пласти...

Таня допитливими очима глянула на юнака.

— Знаєте, це добрий знак, що ви не хвастаєтесь. А от були тут такі — на язиці гори перекидали, а після першого ж дня у забої скисали. Пласти тут круті, що й казати, але не такі вже й страшні. От якби мене пустили, пішла б у забій.

Григорій засміявся:

— Добрі б були з нас кавалери, якби ми посилали дівчат у шахту.

— Та воно так, але глядіть, хлопці, якщо ближчим часом не витягнете шахти з прориву, доведеться нам, дівчатам, братись за відбійний молоток. На весь світ сорому буде...

Таня дружньо посміхнулася і вийшла. По коридору лунко зацокотіли її високі каблучки.

II

Обідав Григорій у шахтарській їдальні. Потім зайшов у червоний куток. Це була тісна продовгувата кімната. Посередині стояв стіл, накритий червоним сатином, під стінами — довгі лави і кілька стільців. Чоловік з десять молодих шахтарів читали газети, писали листи, грали в шахи. Кремезний юнак, стрижений «під бокс», сидів біля столу, слухав патефон. Григорій примостився на краєчку лави, почав оглядати хлопців. Були це зовсім юні люди, у багатьох ще й вуси не росли. По тому, як декотрі з них сиділи нерухомо, поклавши руки на коліна, Григорій визначив, що це новачки. Вони, як і сам Стародуб, ще приглядалися до всього, почували себе в гостях. Та ось один такий хлопчак, нарешті, ворухнувся, простяг до пластинки руку і тихо попросив:

— Поставте оцю.

Стрижений «під бокс» юнак вдарив хлопця по руці.

— Не суй свого писка, щеня!

Хлопчина ніяково закліпав довгими білими віями, густо почервонів. Григорій миттю підхопився. Зухвалість здорованя, безпорадність новачка вивела хлопця з рівноваги. Звідки у цього бовдура така пиха, така зарозумілість? Адже це виклик не тільки

Дніпропетровська обласна бібліотека для дорослих

отому з білими віями, а й йому, Григорієві, всім новоприбулим. Треба заявити про себе, треба ворухнути своїми дужими плечима.

— Ей, добродію, попросіть у людини пробачення!

Кремезний юнак здивовано повернувся всім своїм дужим корпусом:

— Моє вам з хвостиком. Хто такі будете? Міністр?

— Міністр чи не міністр, а вибачатися вам доведеться,— глухо повторив Григорій. Лице його зблідло. Він презирливо глянув на хлопця з білими віями.— А ти? Чому очима блимаєш? Дай йому здачі, щоб знав наших. Поглянь, у парубка зіпсувалася модна зачіска, пригладь її трохи за шерстю...

— М-моє в-вам з хвостиком-м,— глузливо відповів здоровань, навмисне розтягаючи слова.— Дуже приємно познайомитися.— Циганок. Може, зволите продовжити наше знайомство у дворі? — Він зупинив патефон, вказав рукою до виходу: — Прошу, не соромтесь. Проходьте!

Гамуючи лють, Стародуб спокійно відказав:

— Від таких ласкавих запрошень не відмовляються. Ходімо!

Вийняв з кишені цигарку, кинув її до рота, трохи загаявся, розшукуючи запальничку, нарешті клацнув нею і швидко пішов сходами вниз. Нараз обернувся, гукнув:

— Посувайтеся, добродію Циганок, я чекаю на вас!

Стукнув вхідними дверима, зупинився у дворі. Холодні хвилі дощу і вітру вдарили в розгарячіле обличчя. Циганок чомусь не з'являвся, і це ще більше злило Григорія. Постоїш отак під холодними

бризками, прочахнеш, тоді вийде запал, охолоне серце... Але Циганок з'явився. Йшов в оточенні гурту шахтарів, сміявся і проказував:

— М-моє вам... Я трохи запізнився, пробачте, будь ласка, але тепер увесь до ваших послуг, пане...

Та він не встиг договорити, як раптом похитнувся від дужого удару. Григорій відчув, як хруснула у нього рука і як нестерпний біль пройняв все тіло. Циганок, спочатку приголомшений дужим ударом, швидко опам'ятався і скреготнув зубами. У його руці блиснув ніж. Він метнувся вперед та враз повис на чиїхось руках. За ним стояли матроси

— Хлопчики, що тут за шум?

Володимир Бак, відіпхнувши Циганка, широко розставив ноги, оглянув ворожі сторони. Впізнав Стародуба, який самотньо стояв проти гурту шахтарів, похитав головою і з осудом в голосі проказав:

— Ай-ай-я, як недобре виходить у вас, не по честі. Гуртом на одного? Ай-ай-я! Та ще й з ножем? Ну, це вже зовсім некультурно, хлопчики, аж соромно за вас. Отак ви приймаєте гостей?

— А чого ж він лізе не в своє діло? — вже тихіше проказав Циганок і непомітно віддав комусь ножа. Видно, що його войовничий запал вщухав.— Я йому не забуду, все одно віддячу! За Циганком не пропаде!

— Даремно гніваєтесь, добродію,— відповів Григорій.— Ви заслуговуєте на більше. Та обмежимося поки що цим. Так би мовити, для першого знайомства.

Стародуб глянув на двері — на сходах мовчки стояли хлопці. Серед гурту він впізнав селюка з довгими білими віями, якого образив Циганок.

Григорій сплюнув і пішов у гуртожиток. Перед ним чемно розступились. Циганок з ватагою кудись метнувся з двору.

Вслід за Григорієм до його кімнати зайшли матроси. Вислухавши пояснення про сутичку, Бак сказав:

— Погана справа. Можуть не прийняти на шахту. Адже побитися у перший день — не дуже приємна рекомендація.

— Приймуть,— тихо відповів Григорій. Він ледве не стогнав від болю у руці.— Жаль стало того селюка, не втримався.

— Так-то воно так, але ж ти перший ударив Циганка. Може поскаржитись.

— Кому він поскаржиться? Хуліган — боягуз, а от помститися може,— втрутився у розмову Матясов, низенький матрос з чорними, мов гудзики, очима.— Треба, щоб відібрали у нього фінку.

— Матясов правду каже,— підтримав Бак,— треба подзвонити у міліцію.

Григорій нахмурився.

— Обійдемось без неї. Ось моя міліція.— І він показав свій великий кулак.

— Славна кулачина,— примружив очі Бак.— Та не завжди в ній є розум...

— Знаєш, матросе, що я тобі скажу,— розсердився Стародуб,— не вчи хоч ти мене. Продовжуй своє діло — ахкай біля дівчат...

Володимир Бак закопилив губу:

— Про Таню натякаєш? Знай: за кілька днів сама прибіжить у кубрик, клянусь!

Низенький Матясов заблищав чорними оченятами:

— Не такі бігали...

— Годі,— хмуро подивився на матросів Григорій.— Мені не до цього...

Володимир Бак скосив хитрі голубі очі, посварився пальцем на Григорія:

— Навряд чи знайдеться на світі людина, яка б обдурила боцмана Бака. Не хитруй, молодче, все одно я тобі Таню не вступлю...

— Дурниці говориш, матросе! — крикнув Григорій.— Нащо вона мені? У мене ось є своя печаль...

Він витяг з кишені піджака фото, розгладив його і показав матросам.

— Жде не діждеться мого листа.

Бак подивився на фото, свиснув:

— Золушка! Клянусь, він видає Золушку за свою кралечку!

Григорій забрав з рук матроса фотокартку, повісив біля свого ліжка.

— Буде затишніше в хаті, хай висить тут.

Відійшов на крок, задивився на фотографію. Просто перед ним сяяли великі очі, повиті легким туманом печалі чи замріяності. Високий лоб обрамлений пасмом білого волосся, що горить і світиться, мов золоте.

— Де ж ти доп'яв таку кралю? — допитувався Бак. Видно, що дівчина йому сподобалася.— Де ростуть такі Золушки?

— На Вінниччині, у моєму селі Вишеньки,— посміхнувся Стародуб.— Одна в одну, хоч картини малюй. Моя Наталя ланковою працює. На Донбас проситься.

— Була б у мене така, не нидів би я одинаком у гуртожитку,— зітхнув Матясов.— Негайно послав би телеграму, щоб приїздила...

Григорій похитав головою:

— Не можу я послати телеграми, ще сам не знаю, як воно буде. Самі ж кажете, що, може, й витурять мене з шахти. Що скаже Дереза?

Згадка про почесного шахтаря розвеселила матросів. Вони чули, як сперечався Григорій з Дерезою в конторі, і тепер весело кепкували з юнака.

— В перший же день заївся з начальством і побився з шахтарями. Нічого не скажеш, хороший початок!

— Лишилося ще добру чарку потягти, тоді повний букет прекрасних якостей.

— Золушка не нахвалиться...

Стародуб нахмурив чоло:

— Ну, хлопці, про Золушку, теє, не ваше діло.

Помітивши, як потемнів з лиця Григорій, Володимир Бак примирливо посміхнувся:

— Годі, хлопці, тут діло серйозне, а ми теревені розвели. Час нам у свій кубрик, завтра рано вставати.

На прощання Бак міцно потиснув Григорію руку.

— Люблю таких, як ти, задерикуватих. Мого поля ягода. Вирішено — давайте гуртом братися за горобенят, щоб смирні були, як голубки.

— Як фазанчики,— додав Матясов.

— Як фазанчики,— Бак зареготав у саме обличчя Григорію,— але знай — Таня моя печаль. Не сунь носа у мою сімейну справу!

— У сімейну? — здивувався Григорій.— Так швидко?

Матроси протовплювалися у двері, голосно сміючись.

— Дивись, те, що сильно горить, швидко гасне,— кинув навздогін матросові Григорій. Він зловив себе на думці, що вжив слова, сказані Дерезою. Навіщо він образив Дерезу своїми дурними словами? От уже дійсно, як не повезе, так не повезе з самого початку.

Григорій почав було лаштуватися спати, як раптом у двері без стуку зайшов високий чоловік у шкіряному пальті, а за ним низенький шахтарчук з круглим, як у ляльки, лицем. Шахтарчук вискочив наперед, показав на Григорія пальцем і крикнув:

— Оце він! Хапайте його...

— Без тебе знаємо, що робити,— кинув той, у шкіряному пальті, і знаком наказав хлопчаку вийти. Він повагом пройшов по вузькій кімнаті, важко передихнув, ніби за ним гналися. Втупившись у здивоване обличчя Стародуба, спитав:

— Де зброя?

Григорій вимушено посміхнувся.

— Яка зброя?

— Не розмовляти! — гримнув прибулий.— Зброю на стіл!

З лиця Григорія злетіла тінь посмішки. Він зблід, виструнчився.

— Що за маскарад? Яка зброя? Чому вриваєтесь вночі до людини і вимагаєте того, чого у неї ніколи не було?

— Я секретар комсомольського комітету Шовкопляс. Я точно знаю, що у вас є зброя, кажіть, де ви її сховали?

Не чекаючи відповіді, Шовкопляс швидко перевернув постіль, заглянув у тумбочку. Вражений

Григорій стояв опустивши руки. Яка зброя? Звідки він узяв, що в нього є зброя? І враз Стародуб догадався, вибухнув нестримним сміхом.

— Знаю тепер, все зрозумів, ха-ха-ха! Револьвер, ясно ж, револьвер! Ось він!

Стародуб взяв на столі запальничку і подав Шовкоплясу.

— Оце мій револьвер! Я тепер все зрозумів. Вам Циганок сказав, що я маю револьвер... Ось чому він побоявся мене! Ха-ха-ха! От так історія...

Шовкопляс розгублено кліпнув очима.

— Не прикидайся, голубе, все одно попався! Забирайся звідси, поки міліцію не покликав. Геть з гуртожитку, щоб і ноги твоєї тут не було.

Шовкопляс гримнув дверима, побіг по коридору.

Григорій витяг цигарку, запалив. Винувато глянувши на стіну, де висіла фотографія дівчини, він глибоко затягнувся гіркуватим димом.

III

Іван Шовкопляс сидів у кабінеті і перебирав пошту. Після дощу, який сипав з неба три дні, світило сонце. Шовкопляс підставляв обличчя під потік теплих променів, що струменіли у вікно, читав заголовки газет: «Є казахстанський мільярд пудів зерна», «Значно підвищилось виробництво молока в РРФСР», «Нові автомати»...

— Чудово,— сказав Шовкопляс і відклав газети вбік. Він уже давно звик не читати газет, а лише переглядати їх. Нащо витрачати час на читання статей, коли можна подивитися на заголовки і все зрозуміти. Ось стаття про казахстанський мільярд. Хіба

не ясно, що цей мільярд дали радгоспи цілинних земель? Або про молоко в Російській Федерації. Ясно, що підвищилось виробництво молока, і не тільки в Росії, а й в інших республіках. Це відчувається всюди, навіть на шахті «Пролетарська-Крута»: почали привозити цілі цистерни свіжого молока, у магазинах вдосталь сметани і масла. Нові автомати застосовують у промисловості? Чудесно, хай застосовують. Механізація потрібна, дуже потрібна. Так би мовити, технічний прогрес. Трохи відстали, тепер підтягнемо це діло.

Звичка не вдаватися в подробиці, не аналізувати явища позначилась на всьому характері Шовкопляса. Його виступи на бюро і на зборах обмежувалися загальними міркуваннями, вірними по своїй суті, але позбавленими живої плоті і переконливості. Говорив він завжди довго, переказуючи відомі речі, густо пересипаючи свої доповіді цитатами і лозунгами. Коли ж було оголошено бій цитатникам, Шовкопляс швидко зорієнтувався. Він і далі продовжував користуватись чужими думками, але тепер вони гуляли у доповідях вільно — зникли лапки. Розберись, де твоя думка, а де не твоя...

Біографія у Шовкопляса була бездоганною. Чотири роки служби в армії, потім три роки в забої. з армії він привіз орден і чотири медалі, в шахті за кілька місяців завоював першість у змаганні з іншими відбійниками. Його помітили, надрукували портрет в газеті, обрали депутатом міськради. Слава росла з кожним днем. Шахта виконувала план, трест щедро видавав передовикам премії, і в першу чергу преміював Шовкопляса. Тепер він уже не спускався кожного дня в забій, як раніш, а часто їздив

у місто, фотографувався для газет, давав інтерв'ю, які казково перетворювалися у великі статті, виступав на нарадах передовиків, передавав досвід, засідав, цілими днями просиджував на зборах. Начальник шахти, мовчазний Вакуленко, якось зауважив, що Шовкопляс незаконно одержує високу платню, не зароблену ним, однак на нього прикрикнули в тресті:

— Платіть! Адже Шовкопляс передає досвід, мобілізує...

Зціпивши зуби, Вакуленко ставив підпис на відомості. Згодом він уже звик до цього і не перечив. Якось, виступаючи на звітних зборах комсомольського комітету, Шовкопляс ошелешив присутніх тріскучими фразами, бездоганним знанням усіх на світі цитат і положень. Його одноголосно обрали секретарем...

Тепер перед Шовкоплясом відкривалися чудові перспективи. Він вважав, що найскладніше в житті минуло,— він висунувся, що б там не сталося, він завжди буде «на виду». Хай навіть його вдруге не виберуть секретарем комітету, все одно він уже не повернеться в забій. Он скільки на світі відповідальних посад! На його вік вистачить.

Спочатку все йшло добре. Та от шахта ніби об щось спіткнулась. У зведенні, яке публікувалося в газетах, «Пролетарська-Крута» поволі сповзала вниз і, нарешті, опинилася в самому кінці. Це злякало Шовкопляса. Він скликав комсомольців на збори, зробив доповідь, закликав шахтарів «зробити висновки», «перебудуватися», «проникнутися почуттям відповідальності». Однак справи у забоях не кращали. Шахта видавала все менше й менше ву-

гілля і потім докотилася до того, що сіла на державну дотацію.

Шовкопляс заметушився. Якщо раніш він майже щосуботи разом з дружками виїжджав на полювання у Святогорські ліси чи то варити кашу в Голубу балку, тепер він майже не виходив з кабінету.

Ось і зараз, відкинувши газету з невтішним зведенням вуглевидобутку, він крикнув у телефонну трубку:

— Дайте Вакуленка! Павло Семенович? Це Шовкопляс. Чим порадуєте?

Нервовим голосом начальник шахти сказав, що третя дільниця у найближчі дні видасть ще менше вугілля, бо там розладнався підземний транспорт.

Шовкопляс тихо поклав телефонну трубку. Ні, це просто жах — не підвищиться, а знизиться темп роботи. Що вони собі думають?

Шовкопляс ходив з кутка в куток, гризучи мундштук. Він не чув, як зайшла секретарка, як вона, побачивши нахмуреного Шовкопляса, ледве чутно прошепотіла:

— До вас з інституту механізації

— Що? — скрикнув Шовкопляс.— Я не чую!

Секретарка, молода дівчина, повторила свої слова і додала:

— Але це не терміново. Я йому скажу, щоб почекав. Гаразд?

Шовкопляс пішов до столу, сів у крісло, нахилився над паперами.

— Хай заходить.

До кабінету ввійшов сухорлявий юнак у брезентовому піджаку, з кишені якого виглядала логарифмічна лінійка і окуляри. Привітавшись, він почав швидко розв'язувати свою папку. Шовкопляс щось

записував у блокноті, не звертаючи уваги на прибулого. Нарешті він відкинувся на спинку стільця, примружив очі:

— Слухаю вас.

— Я інженер інституту механізації вугільної промисловості Петров,— відрекомендувався прибулий і поклав на стіл розгорнутий папір з кресленням.— Хочу, щоб ви допомогли мені...

Шовкопляс глянув на креслення, звів брови:

— Що це за машина?

Петров перехилився всім корпусом через стіл, вийняв з кишені олівець і вказав ним на креслення:

— Це новий скребковий транспортер, запропонований мною. Застосування його дасть можливість мінімум на тридцять процентів збільшити прохідні роботи. Маю відгуки вчених, дозвіл міністерства на випробування в дії. Але товариш Вакуленко не хоче, щоб я випробував його на вашій шахті.

— Ах, ось що,— зітхнув Шовкопляс.— Так ви хочете...

— Хочу випробувати транспортер. Гадаю, що комсомольська організація...

— Ясно,— перебив його Шовкопляс.— Я вам не можу ні в чому допомогти. Це справа начальника шахти.

Петров зблід. Він тихо згорнув свої креслення, поклав їх у папку.

— А я чомусь гадав, що ви мене вислухаєте і підтримаєте,— сказав він і повагом пішов до дверей.

— Почекайте,— гукнув Шовкопляс. Він розгорнув газету і, ткнувши у неї пальцем, крикнув: — А ви читали зведення вуглевидобутку? Бачили, на якому місці наша шахта? Чи, може, вас це не ціка-

вить, товаришу інженер? А мене цікавить. Воно, оте зведення, отут у мене сидить,— при цих словах Шовкопляс ткнув себе в груди.— А що ви пропонуєте? Ви пропонуєте поставити свій транспортер у штрек, захарастити ним територію... Почнете порпатися там, заважати основному — виконанню плану. Так? Правильно я вас зрозумів? Ні, на це ми не підемо. Жаль, але не можна. Ідіть на шахту, де краще з вуглевидобутком, нам зараз не до транспортерів.

Інженер скрушно похитав головою:

— На жаль, такі слова я вже чув не раз. Всі в один голос. Ніби змовились. Далі свого носа не хочете бачити. Навіть комсомольський керівник! Та свого я доб'юсь... Я до обкому дійду!

Інженер кинувся з кабінету, хряпнув дверима. Шовкопляс стояв за столом, дослухаючись, як навіжений інженер по черзі стукав усіма дверима, які вели на вулицю. Коли грюкнули останні двері і запанувала тиша, він зняв телефонну трубку і попросив з'єднати його з Вакуленком.

— Павле Семеновичу,— сказав Шовкопляс, почувши голос начальника шахти,— до мене тут приходив інженер, ви говорили з ним? Що, вже цілий тиждень оббиває пороги? Знаєте, він вискочив від мене, ніби ошпарений. Ще чого доброго поскаржиться... Що? Ну, гаразд. Хай пише заяви. Це його діло. Правильно. Єсть, Павле Семеновичу.

Шовкопляс поклав телефонну трубку і раптом побачив біля столу Дерезу. Старий шахтар сидів у кріслі і чистив свою закіптявілу люльку.

— Здрастуйте, Миколо Захаровичу,— привітався Шовкопляс, подаючи старому шахтареві руку.— Яким вітром?

— Здрастуй, Іване,— відповів Дереза і пильно глянув на Шовкопляса.— Чим так стурбований?

— Ех, не питайте, Миколо Захаровичу! — зітхнув Шовкопляс.— Хіба самі не знаєте?

— Знаю, тому й прийшов. Тебе турбує вчорашній випадок у гуртожитку...

Тільки тепер Шовкопляс згадав, що вчора витурив одного хулігана з новоприбулих. Забили баки різні справи, забув подзвонити в гуртожиток і дізнатися, чи виїхав Стародуб. Відразу ж рука потяглася до телефонної трубки, та Дереза зупинив його.

— Не дзвони, я тільки що звідти.

— Ну як з тим бандюгою?

Дереза опустив голову.

— Все гаразд. Не бандюга він.

— Як? — здивувався Шовкопляс.— Не второпаю.

Старий ворухнув бровами.

— Правильно ти сказав — не второпав. Нічого не второпав ти у вчорашньому випадку. Невинну людину ославив. Ех, Ваню, Ваню, бити тебе, та нікому.

— Ну, ну,— насупився Шовкопляс.— Ви, Миколо Захаровичу, киньте, я вже не дитина, щоб покрикувати на мене. Крім того, у мене є прізвище, ім'я, по батькові. Час би уже кинути оце ванькання!

Старий помовчав, скуб себе за сиву брову, потім сказав розважливо:

— Сам тебе пропонував на відповідальний пост, сам поручився за тебе, а тепер бачу, що, можливо... Що, можливо, поспішив...

Шовкопляс схаменувся. Він знав, яким великим авторитетом користується на шахті оцей старий гірник, тому примирливо пробурмотів:

— Пробачте, Миколо Захаровичу. Що з тим хлопцем?

Дереза розказав, що вночі міліція затримала Циганка і його дружків. Вдерлися в дівочий гуртожиток. Погрожували фінками. Новачок Стародуб підняв тривогу, допоміг міліції.

— Ось яка справа, товаришу Шовкопляс,— закінчив Дереза.— Тепер ти зрозумів, що натворив учора? А той хлопчина заявив, що не хоче залишатися на шахті, де ображають людей. Йди до нього, умов його залишитися. І — попроси пробачення.

— Просити пробачення? — скипів Шовкопляс.— Ну, це вже занадто!

— Йди,— строго наказав Дереза,— йди, поки він не кинувся на станцію. Виправляй помилку негайно. Чуєш?

Шовкопляс спересердя жбурнув в куток кіпу газет, вискочив з-за столу і почав одягатися.

IV

Ні, що не говори, а Григорій Стародуб таки хвилювався цього разу! Розбудили їх вдосвіта, коли надворі ще й не сіріло. Хоч на сніданок подали в їдальні свіжі котлети з макаронами, однак їсти не хотілося. Копирсав виделкою у тарілці, поглядаючи, як апетитно уминають страви шахтарі. Що то значить звичка! Доведеться й собі звикати їсти рано-вранці! Кругловидий шахтарчук, якого Григорій вже бачив, коли той приводив до нього Шовкопляса, помітивши, що новачок не їсть, а лише позирає у всі боки, сказав:

— Полізеш у забій голодним — відразу пупа надірвеш. Їж силоміць, отак, як їсть Афоня.

І він показав, як треба їсти: поклав до рота цілу котлету, примружився і, пирскаючи від сміху, почав жувати її.

Григорій зиркнув на шахтарчука, відсунув від себе тарілку.

— У нашого Афоні не висохла на губах моня.— Голосний регіт заглушив його останні слова.

Стародуб вийшов з їдальні, попрямував до лампової. Щоб не видати свого хвилювання, безтурботно сказав низенькій дівчині, яка видавала акумулятори.

— Дайте мені таку лампочку, щоб світила вона, як ваші очі!

Молоденька дівчина, блиснувши сірими оченятами, задерикувато відповіла:

— Це треба заслужити!

Стародуб посміхнувся.

— Заслужу! Якщо не придавить кам'яне небо, землю переверну, а заслужу!

Сірі оченята горіли сміхом.

— А скільки тобі років, юначе?

Григорій сказав і відразу ж почув у відповідь:

— А по словах можна дати всі сто. Адже у нас навіть старики не бояться кам'яного неба.

Григорій зам'явся.

— Так воно... звісно... Якщо на тому небі сяють такі ось сіроокі зіроньки... Тоді, звичайно, того...

Дівчина спалахнула рум'янцем, кокетливо примружила оченята.

— Зіроньки сяють, та не для кожного...

Стародуб засміявся.

— От як,— сказав Іванченко, прислухаючись до двірного шуму,— не заведено, каже. Не заведена культурна виплата грошей. Заведено інше — черга. Зіб'ють людей у тісному дворі, поставлять біля каси, стій годинами за грішми. Біда, та й годі...

Присадкуватий, смуглявий Іванченко був наймолодшим серед керівників шахти. Одержавши диплом інженера техніки безпеки, він кілька років працював в науково-дослідному інституті, згодом попросився на виробництво. Інженер добре знав примхи газових шахт. Працюючи на посту інженера техніки безпеки, Іванченко розумів, що в його руках життя сотень робітників. Він пишався своєю професією. За сім років його роботи на різних шахтах не було жодного нещасливого випадку. В тресті вже говорили про те, що Іванченко — чудовий начальник шахти. Одначе комуністи «Пролетарської-Крутої», де працював останні роки Іванченко, вирішили по-своєму — вони обрали його керівником партійної організації.

Іванченко потягся було до трубки, щоб подзвонити начальникові шахти, як той сам зайшов до кабінету. Виголений, високий, у чорному шкіряному пальті, він нагадував Іванченкові полкового комісара.

— Яку думу думаєте, товариші? — посміхнувся Вакуленко, подаючи руку всім присутнім.— Щось вигляд у вас не зовсім молодецький...

Іванченко вийшов з-за столу, сів поряд з начальником шахти.

— Та думаємо оце над планом зустрічі новачків. Поглянь, будь ласка, може, щось порадиш.

Шовкопляс, ображений тим, що його план було перекреслено, підвівся і взявся за ручку дверей.

— У мене сьогодні нарада комсоргів, може, я піду?

— Іди,— погодився Іванченко,— ми тут обговоримо план, погодимо його з шахткомом. А ти ось що: поговори там з комсомольцями, є у нас думка організувати на третій дільниці комсомольську лаву. Як вони дивляться на це?

— Голосую обома руками! — гаряче сказав Дереза.— Чудова ідея. Думав я про нашу молодь, говорив з молодими шахтарями, вони охоче підтримають це діло. Добре, якби на нараду комсоргів запросили актив, особливо з новаків. Там є хороші хлопці: Стародуб, Бак...

Іванченко схвально кивнув головою.

— Правильно, організуй розширену нараду активу. Ми згодом теж зайдемо до вас.

Вакуленко, переглянувши план, вніс пункт про ознайомлення новачків з гірничими професіями.

— Як це зробити? Можна, наприклад, організувати вечір вибору професії. На вечорі виступлять з розповіддю про свою роботу відбійники, кріпильники, механізатори. Може бути цікаво і корисно.

Іванченко мовчки кивав на знак згоди головою, а сам вперто думав про необхідність зміни системи виплати заробітної плати гірникам. Це була риса його характеру — він запалювався ідеєю і не міг ні про що інше думати, аж поки не вирішував проблеми.

— Оце сиділи ми тут, і спало нам на думку, Павле Семеновичу, покінчити з чергами біля віконечка каси. Це ж ганьба — трудівники товпляться

у дворі, чекаючи своїх грошей. Та ці гроші треба їм на золотій тарілочці підносити!

— Що ти маєш на увазі? — повернувся Вакуленко до секретаря. Його шкіряне пальто скрипіло. Що це за нововведення?

— Нововведення просте — видавати заробітну платню у нарядній, у червоному кутку, де хочеш,— запально говорив Іванченко.— Уяви собі таку ідеальну картину. Товариш Дереза, приміром, вибирається з шахти, миється, переодягається, заходить у червоний куток, а йому назустріч така мила посмішка касира нашого: «Прошу, Миколо Захаровичу, одержати свої гроші». І подає наш касир Миколі Захаровичу конверт з грішми. Тільки порахуй їх та розпишись про одержання. Га?

Вакуленко, розгублено посміхаючись, чухає лисину.

— Красиво. Але утопія!

— Чому ж утопія? — гарячкував Іванченко.— Хіба культурне обслуговування робітників — утопія?

— Розумієш,— посміхався Вакуленко,— це ж не так просто, як тобі здається. Треба зробити підрахунки, а вони, сам знаєш, дуже складні у нас, потім... є й інші труднощі, незручності. Гроші повинні бути в сейфі, їх треба охороняти... Крім того — визначені години роботи бухгалтерії. Тут є над чим подумати.

— Ну, то й подумайте! Хто ж вам забороняє думати? Але думайте так, щоб зламати опір бухгалтерії, яка звикла працювати по-старому. Я вже домовився про те, щоб новачкам з поповнення видали аванс у конвертах. Хай спробують. Після того як

зроблять один раз, ми вже не дамо їм права повертатися назад. Візьми це на себе. Гаразд?

— Ну що ж, спробуємо,— мовив Вакуленко.— Завтра викличу працівників бухгалтерії, поміркуємо.

Дереза закашлявся, пихкаючи люлькою, перехилився до Іванченка.

— Ось приїдуть новачки, велика комсомольська організація у нас буде.

— Що ви хочете сказати? — спитав Іванченко.— Кажіть прямо.

Дереза замість відповіді сумно похитав головою.

— Сам про це думав,— раптом сказав Іванченко.— Шовкопляс не потягне. Це ясно.

— Його самого треба тягти,— додав Дереза. Він був радий, що його думки збіглися з думками Іванченка.— Сам його рекомендував, сам тепер бачу — помилився.

— Сухар,— продовжував свою думку Іванченко.— Сухий, мов стара колода. Придивимось до новачків, напевне знайдеться жива, гаряча душа. Давно вже думав про це: треба міняти. Самі комсомольці не захочуть його.

Задзвонив телефон. Іванченко взяв трубку, послухав, усміхнувся.

— Прекрасно, Федоре Івановичу! Спасибі вам від імені всіх молодих шахтарів, майбутніх шахтарів...

Іванченко поклав трубку, очі його сяяли:

— От бачите — виходить діло з конвертами! Бухгалтер обіцяє. Значить, ще не висохла у нашого Федора Івановича душа!

X

У неділю вранці біля гуртожитку раптом заграв духовий оркестр. Навальні хвилі вальса покотилися по широкому подвір'ю шахтоуправління, прибоєм ударили у вікна гуртожитку. Григорій скочив з ліжка, протер очі. Що це? У коридорі бігали, метушилися шахтарі. Хтось постукав у двері, і Стародуб почув голос Тані Приходько:

— Збирайтеся на прогулянку в Голубу балку!

Тільки тепер Григорій згадав, що кілька днів у нарядній висіла об'ява, яка закликала молодь шахти організовано провести день відпочинку. На шахті вже стало традицією влаштовувати масовки за висілком, у полі, де лежала повита диким терном та жостером Голуба балка. Ніхто точно не знав, чому цю балку прозвали Голубою, але старі шахтарі любили там відпочивати. Хоч Григорій і не виспався, однак відставати від гурту не хотів і тому швидко зібрався і вийшов.

Біля машин уже юрмилася молодь. Нюся з лампової, обхопивши за стан подругу, кружляла у танці. Григорій глянув на блискучі Нюсині боти, посміхнувся. «От танцюристка! Навіть тут, у грязі, танцює». А блискучі ботики мигтіли, притоптуючи грязюку, труби виспівували, закликали у коло. Незабаром закружляло кілька пар.

Іван Шовкопляс, з червоною пов'язкою на рукаві, бігав з поверху на поверх, запрошуючи на масовку молодих шахтарів. Одначе не всі погоджувалися їхати — одні погано себе почували, інші мали справи в місті або просто хотіли виспатися. Довго грав біля гуртожитку оркестр, але виявили бажання їхати лише двадцять чоловік.

— Мало охочих,— поскаржився Шовкопляс, підходячи до танцюючих.—Може, відкладемо масовку?

— Що ви? — замахали на нього руками дівчата.— Справа не в кількості, а в якості. Нам і самим буде весело.

Коли з гуртожитку вийшли всі чотири матроси на чолі з Володимиром Баком, Шовкопляс подав команду сідати на машини. Хтось затяг пісню, загурчали мотори, і машини покотили по вулицях висілка. За містом знову заграв оркестр. Нюся і на машині умудрилася танцювати. Вона раз по раз зиркала на мовчазного Стародуба, але той на неї не звертав уваги.

Хоч осінні вітри та дощі й пригасили красу Голубої балки, тут було хороше. Густа трава вперто зеленіла на моріжках, в чагарниках попискували пташки. Тепле сонце золотило павутиння, повітря було запашне і п'янке. Афоня, зіскочивши з машини, відразу ж знайшов дві великі жовті квітки, приколов їх собі до картуза, походжав біля дівчат, мов півень. Як його не просили подарувати хоч одну квітку, Афоня був невблаганний. Сміх і лемент стояв навколо. Шовкопляс намагався вгамувати молодь, але він навіть свого голосу не чув. Тоді керівник комсомольської організації виліз на борт машини, гукнув у рупор:

— Увага, товариші! Увага! Кому доручимо варити кашу?

І враз всі закричали:

— Володимиру Баку! Хай зварить нам флотську!

Володимир Бак, одержавши таке доручення, забрав з рук Шовкопляса рупор і вигукнув:

— Варити так варити! Але я сам не впораюся, давайте гуртом! Хай хлопці несуть хмиз, а дівчата чистять картоплю. Всі за діло!

Оркестр безугавно грав вальси та фокстроти. Дівчата та хлопці поралися біля багаття. Володимир Бак прилаштував на тринозі великий закіптявілий казан, пов'язав голову білою хусткою, начепив поверх костюма простирадло.

— Справжній кок! — захоплено кричали дівчата, обступаючи матроса.— Боїмось тільки, щоб каша не підгоріла.

— Не підгорить,— впевнено сказав Володимир Бак,— я ще не закоханий...

Він поклав у казанок шматки нарізаної баранини, вкинув багато цибулі.

— Неправильно! — запротестувала Нюся.— Неправильно! Треба спочатку класти пшоно!

Володимир Бак примружив очі.

— Мені, мила, доручено варити флотську кашу, а не якусь там юшку. Ясно? Так отож і мовчіть. Знаю, що до чого.

Хлопці принесли чимало хмизу, запалили багаття. Начистивши картоплі, дівчата розстелили на траві великий брезент, почали викладати закуски на тарілки. Коли каша вже була готова і Володимир Бак, куштуючи з ополоника, вражено ахкав і заплющував очі, всі посідали круг брезенту і налили чарки. Іван Шовкопляс закликав до тиші.

— Шановні товариші! — сказав він, піднімаючи чарку.— Ми з вами організували день відпочинку, щоб повеселитися тут і набратися сил для нових трудових подвигів. Наша молодь веде перед у соціалістичному змаганні, показуючи приклад...

Вино хлюпотіло з чарки, яку тримав у витягнутій руці Шовкопляс, всі чекали кінця тосту, але промовець і не збирався його кінчати. Влучивши хвилину, коли оратор зробив паузу, всі враз вигукнули «ура» і хотіли вже пригубити чарки, та Шовкопляс заперечливо помотав головою і підвищив голос:

— Гляньте на дошку пошани, яка красується у нас біля шахтоуправління. Поряд з досвідченими майстрами вугілля там золотом виписані імена комсомольців, які своїм чесним трудом і старанням заслужили пошану і любов всього...

В цю хвилину до гурту непомітно підійшов Іванченко, взяв чиюсь налиту чарку, високо підніс її над головою і вигукнув:

— За ваше здоров'я, товариші! Будьмо!

Секретар парткому випив і почав закусувати. Гучні оплески прокотилися у балці, молодь зашуміла, задзвеніли чарки і виделки. Шовкопляс розгублено дивився на Іванченка, не розуміючи, звідки він з'явився, потім широко посміхнувся, сів до миски з кашею.

— Отак краще,— схвалив секретар парткому,— а то розвів тут, а люди ж не снідали, голодні, мов вовки. Ану, товаришу Бак, дайте і мені вашої каші. Давненько не їв кандьору...

— Це не кандьор, товаришу Іванченко, а справжня флотська каша,— поправив його Бак.— Ось попробуйте, тоді скажете.

Іванченко з'їв кілька ложок, смачно облизався.

— Нічогенька. У нашій їдальні такої не зварять...

Поснідавши, почали танцювати. Іванченко теж вийшов у коло. Тільки один Шовкопляс стояв, притоптуючи носком черевика, та Стародуб запалював

одну за одною цигарки. Вирвавши свою руку з дужих лап якогось парубка, Нюся підійшла до Стародуба і сказала задерикувато:

— Дивимось на все з презирством, танцювати не хочемо, нудьга і сум закралися в серце. Адже так?

Григорій глянув у ясні очі дівчини, відповів у тон:

— Танцювати вчимось потроху, але виходити в коло з такою танцюристкою, як ви, не наважуємось. Засміють.

— Не думаю, що ви такий боягуз. Не в цьому річ! Пиха і гордість псують красу кавалера. Гордощі заїдають.

Григорій засміявся.

— Не те, Нюсю, не те. Боюсь, що матроси потрощать мені ребра. Он в одного з них уже блискають чорні очі... Зараз він кине мені рукавичку.

— Ленські і Онєгіни перевелися, товаришу Стародубе,— сміялася дівчина.— А жаль. Так хочеться, щоб по тобі хтось страждав, щоб билося серце від ревнощів. Було ж таке колись.

Стародуб вражено ахнув.

— Ах ось ви як! Ну, тоді тримайтесь, буря йде.

Він підхопив дівчину і відразу ж їх закрутила течія, нестримна і бурхлива, як потік весняної ріки. Хоч Григорій і не вмів до ладу танцювати, Клавині уроки не минули даремно. Він нахилявся до дівчини, зазирав їй у вічі і щось говорив таке, від чого ще дужче блищали її очі, а щоки рожевіли, мов вранішні мальви. Дівчина переможно поглядала на верткого Матясова, який намагався не зустрічатися з нею поглядом. Помітивши це, Григорій ще ближче нахилився до Нюсі і шепнув їй на вухо:

— Здається, барометр показує мінливу хмарність. Незабаром буде шторм.

— Як мені хочеться того шторму, якби ви знали! — вихопилося у Нюсі, і вона ще більше почервоніла.— Штиль річ хороша для кораблів, але для дівочого серця...

Танець скінчився, але Нюся не відходила від Стародуба. Вона крадькома зиркала на Матясова, який удавав, що нічого не помічає, щебетала:

— Ну, як поживає ваше кам'яне небо? Прояснилося?

Стародуб згадав розмову біля лампової.

— Прояснилося... Чого тільки не вигадаєш зо страху.

Очі у дівчини палали, і була вона в цю мить красивою.

— І на тому небі навіть зіронька знайшлася для вас? Як її звати?

— Яка зіронька?

— Не приховаєте, все одно вже всі знають,— засміялася дівчина і раптом повернулася до Матясова, який стояв поряд, запрошуючи її до танцю.— Пробачте,— зупинилася вона і очима подякувала Григорієві.— Ви ж, здається, танго не танцюєте?

Перед очима у Григорія все мерехтіло. Він дивився на усміхнені обличчя, і дивний, раніш не звіданий сум огортав його душу. Он про щось розмовляють Іванченко та Шовкопляс, Нюся ворожить очима Матясова, Володимир Бак вихором носить Таню Приходько, Афоня вигинається перед якоюсь огрядною красунею. А він — сам. Ніби ненароком забрів на чуже, не своє свято. Рвучко підійшов до килимчика, налив чарку горілки, випив. Потім нишком

відійшов за чагарник, вибрався з балки і прожогом кинувся манівцями до висілка, що ледь-ледь бовванів високими димарями і берестами.

Вже всі знають, не знає нічого лише він, Григорій.

Прискорив крок і незабаром вже йшов знайомою Загірною вулицею. Біля хати з зеленими віконницями раптом побачив «Волгу». Якась смутна хвиля неспокою вдарила у саме серце, примусила зупинитися. Григорій стояв і мовчки дивився, як з хати вийшла Клава у супроводі високого лисого чоловіка, а за ними Глафіра Дем'янівна — рум'яна і рухлива. Ось вони посідали у машину, загув мотор.

Присоромлений і зніяковілий Григорій поплентався в гуртожиток.

XI

Нарешті прибуло поповнення. Ще зранку на вокзал пішло кілька вантажних машин, прикрашених червоними полотнищами, з оркестром. Коли з вагонів почали виходити новачки, гримнула музика. Шістдесят два молодики навіть примружились від несподіванки — вони не чекали такої зустрічі. Вакуленко, піднявшись на борт грузовика, привітав новачків з щасливим прибуттям, подав знак рукою сідати в машини.

По дорозі на шахту грав оркестр, молодь підспівувала. На кожній машині, крім молодих, були старі шахтарі — у парадній формі, при орденах. Дереза сидів спиною проти вітру, адже вже тягло холодом, а він вийшов у кітелі. На грудях у нього поблискувала Золота Зірка Героя Соціалістичної Праці.

Шумно й гамірно стало у гуртожитках. Таня Приходько з ніг збилася — показувала кімнати, розташовувала всіх, враховуючи земляцькі і товариські симпатії новаків. Поки молодь снувала по коридорах, заглядаючи у всі кімнати, де вже сиділи за столом нові мешканці, Вакуленко, Іванченко, Дереза та інші курили в коридорі. Ніхто й не збирався йти додому, хоч у кожного було безліч справ.

Шовкопляс метався по коридорі, допомагаючи Тані. Він заходив у кімнати, питав у новачків, як вони влаштувалися, цікавився, звідки вони і як їх прізвища. Ці прізвища він відразу ж забував, але був твердо переконаний, що чинить правильно. Але і тут чекала його невдача. Переплутавши кімнати, він вдруге зайшов до юнаків, з якими розмовляв чверть години тому, весело запитав:

— Ну, як влаштувалися? Чи подобається вам кімната?

Двоє хлопчаків, що сиділи за столом і про щось неголосно розмовляли, здивовано підвели очі. Один, сором'язливий і червонощокий, мов дівчина, відповів:

— Та нічого, жити можна...

Другий, одягнений у гуцулку, додав:

— Ви вже питали у нас про це.

Шовкопляс почервонів. Зазирнувши у тумбочки, він крутнувся по кімнаті, випалив:

— На оцій тумбочці радіоприймач не завадив би, правда?

Рожевощокий юнак швидко підхопив:

— Це було б чудесно, дуже я люблю радіо.

— Поставимо, хлопці! — пообіцяв Шовкопляс і вибіг у коридор. Він знав, що жодного радіопри-

ймача для гуртожитків немає, навіть репродукторів не вистачає, та відступати йому не можна було. Тепер треба будь-що дістати радіоприймач. Інакше з нього будуть сміятися оті двоє хлоп'яків. Розшукавши Афоню, Шовкопляс наказав йому збігати в комсомольський комітет і негайно принести сюди радіоприймач.

— Він стоїть у моєму кабінеті, секретарка дасть. Біжи!

Шовкопляс підійшов до керівників шахти, ніяково потер руки. Йому хотілося похвалитися Іванченкові своїм рішенням віддати радіоприймач, але секретар парткому перебив його.

— Сходіть, товаришу Шовкопляс, у баню і попередьте, що незабаром нагрянемо. Щоб чекали.

— То я, може, подзвоню у нарядну, Даниле Степановичу? — спитав Шовкопляс.— Адже це буде швидше.

Іванченко подумав мить.

— Ні,— покрутив він головою,— треба сходити і все перевірити. Щоб було чисто і вдосталь води. Сходіть.

Коли Шовкопляс виходив, Іванченко гукнув йому навздогін:

— Подивіться, чи вистачить мила для всіх. Адже компанія чималенька!

До гурту підійшов Багатур. Кремезний, у широких брезентових штанях, в кирзових чоботях, Багатур нагадував велетня. Завжди похмуре і чимось невдоволене обличчя старого гірника зараз світилося теплотою. Майже все своє життя Багатур провів під землею. У свій час він був і коногоном, і саночником, і плотовим. Молодим хлопцем прийшов

Багатур з Харківщини на Донбас. Незвичайна фізична сила і любов до праці принесли йому визнання серед шахтарів. Потім — громадянська війна. Після фронту знову повернувся на шахту. Тричі Багатура витягали із завалу, двічі він горів під час спалаху газу. А загарбали Донбас німецькі фашисти,— Багатур пішов у народне ополчення. Під час бомбардування рудника йому розтрощило ногу. Ось чому він носить такі широкі штани — одна його нога поскрипує дерев'яним протезом.

— Привіт старій гвардії! — весело привітався до Багатура Іванченко. Він потиснув широку зашкарублу руку шахтаря, розглядаючи на його чорному мундирі орден Бойового Червоного Прапора.

— Ось як,— щиро здивувався Іванченко.— Вперше бачу у вас цей орден. Це ж коли ви його одержали?

— Давно,— посміхнувся Багатур,— ще тоді, коли всі ви під стіл пішки ходили. Оце прийшов подивитися на молодих, може, й сам помолодшаю.

Іванченко усміхнувся:

— Всі помолодшаємо, навіть шахта!

Побачивши Афоню з радіоприймачем, Іванченко поспитав:

— Куди несеш?

Дізнавшись, що Шовкопляс віддав свій радіоприймач молодим шахтарям, секретар парткому тепло посміхнувся:

— Добрий знак. Видно, наша критика допомогла...

На ці слова Дереза нічого не відповів. Однак, побачивши, що Афоня поніс радіоприймач у одну з кімнат, зауважив:

— Чому ж у кімнату? В червоний куток треба, для всіх...

Іванченко зайшов у кімнату, де Афоня вже настроював приймач, привітався до хлопців.

— Друзі,— сказав Іванченко,— не думаю, що ви мудро вирішили, забравши приймач у свою кімнату. Чи не краще поставити його там, де ним можуть користуватися всі?

— А ми й не просили ставити у нас,— озвався хлопець у гуцулці.— Це розпорядження товариша Шовкопляса. Можете забирати його...

— От тобі й на! — розвів руками Іванченко.— Ви вже й образились? Але ж я хочу, щоб...

Він не договорив. Хлопчина у гуцулці, весело блиснувши очима, заявив:

— А ми й не ображаємось. За що ж ображатись? Звичайно, розумніше буде поставити приймач у червоному кутку.

Іванченко оглянув хлопчину. Буйний кучерявий чуб, спокійні сірі очі, високий світлий лоб. Чисто поголене юне обличчя світилося розумом і вродою.

— Ви це серйозно? — перепитав у хлопця Іванченко.

— Цілком серйозно,— відповів хлопчина в гуцулці.

Іванченко ще раз оглянув його, подумав: «От які люди йдуть до нас!»

— Якщо так, тоді ось моя рука,— сказав секретар парткому і потис юнакові руку.— Іванченко, секретар парткому. А вас?

— Степан Орлик,— відповів хлопчина у гуцулці.

— Як? — посміхнувся Іванченко.

— Орлик,— тихо відказав юнак.— Я з Дрогобича.

— Хороше прізвище,— похвалив Іванченко,— наче з пісні... Орлик! Чудесно! Але Орел — краще. Захочете — будете орлом. У нас люди ростуть швидко, все залежить від них самих.

З добрим настроєм вийшов у коридор Іванченко.

Коли Шовкопляс повернувся і побачив, що приймач стоїть у червоному кутку, він полегшено зітхнув. Добре, що так все обійшлося. Ось привезуть репродуктори, тоді він забере звідси приймач і поставить його у себе на столі в кабінеті. Як-не-як, а всі керівні товариші мають приймачі, а він що, гірший за них? Промах, якого він так необачно допустився, тепер буде легше виправити. Підкликавши Таню, він шепнув їй:

— Дивись мені за приймачем, щоб не скрутили. Це з комсомольського комітету. Ми його заберемо через кілька днів.

Галаслива юрба юнаків виливалась на вулицю, прямуючи до бані. Після цього всі гуртом рушили до їдальні. Попереду йшли керівники шахти, знатні шахтарі. Вакуленко, за ним Іванченко, Дереза, Багатур підійшли до каси, вибили собі чеки і подали їх у віконечко роздаточної — їдальня перейшла на самообслуговування. Теж саме робили і молодики. Ось Вакуленко взяв тарілки, ніж, виделку, відніс на стіл, сів. За довгими зсунутими столами розташовувалися всі. Коли стихло, Вакуленко підвівся і сказав:

— Дорогі товариші! Для такого радісного дня, як сьогодні, не завадило б і по чарці, але у нашій їдальні це заборонено. Сьогодні ми будемо вечеряти

в іншому місці, там і вип'ємо за наше знайомство, за майбутнє. А тепер прошу обідати, бо у нас ще чимало роботи: одержувати гроші, грати в волейбол і дивитися концерт...

— Трудненький день,— зауважив Іванченко.

Всі голосно засміялися. Весело зацокотіли ложки. У самому кутку сидів Багатур. Перехилившись до Степана Орлика, він про щось тихо говорив йому:

— Що ви там розповідаєте, Степане Петровичу? — звернувся Іванченко до Багатура.

Багатур поклав ложку, розгладив вуса, підморгнув до юнаків, що дивилися на нього з цікавістю, сказав з усмішкою:

— Домовляємося разом іти до дівчат!

Голосний регіт прокотився по їдальні. Степан Орлик почервонів, нахилився над тарілкою. Дереза, кумедно стріпнувши своєю сивою чуприною, повів кущем білої брови:

— Може, й мене візьмете?

Багатур замахав руками:

— Що ви, Миколо Захаровичу! Беремо тільки молодих, справжніх парубків. А справжні парубки тут лише я та оці хлопці!

Розтопився лід вичікування і настороженості. Оцей сивий старий гірник, який має таке казкове прізвище, зумів сколихнути молоді серця, і ці серця вже розкрилися для нього, пломеніли симпатією.

Тоді Багатур, перечекавши, поки вщухне сміх і гамір, скрипнув своїм протезом, зіперся руками на стіл.

— Якщо вже пішла така у нас розмова, то дозвольте, товариші, розказати вам, як я колись же-

нився. Можна, Даниле Степановичу? — звернувся він до Іванченка.— Тема, гадаю, підходяща, бо у молодих хлопців діло таке якраз на порі.

Іванченко, ледве стримуючи сміх, широко розвів руками:

— Не в мене, а у них питайте дозволу, Степане Петровичу.

— Розкажіть, розкажіть,— почулися голоси з усіх кінців. Дехто з хлопців навіть підморгнув один одному, мовляв, цікаво почути, що воно було в житті оцього чоловіка.

— Так от, хлопці,— продовжував серйозно Багатур,— діло було так... Прийшов я на цю шахту ще до революції. Звичайно, тієї шахти вже немає, бо то була така дірка, що не приведи господи... Ходили ми тоді у нашу дірку шурфом, таким підземним ходом, бо хазяїн шкодував коштів на підйомник. Прийшов у забій і відразу ж попав у лапи до лютого і тупого десятника Памфілова. Був цей Памфілов рябий, як чорт, говорив тихим пискливим голосом, очі у нього були хитрі, мов у лисиці, а душа смердюча, мов дух у тхора. Поставив він мене саночником. Цілий день тягав я вугілля до під'їзної колії кар'єрів, очі на лоба лізли. Вимерхався так, що в очах жовті плями почали кружляти. Та й сніданок був: шмат черствого хліба, що батько дав на дорогу, й таранька. Памфілов побачив, що я вже ледве дихаю, наказав залишатися ще на дві години, поверх тих десяти, що мені належало відробити, та ще й гукнув, щоб санки навантажували повніше. Відсапався я трохи, знову надів шлеї. Рвонув, але з місця не зрушив. Оглянувся, а Памфілов ногу поставив на полозок, рябе обличчя от-от репне від реготу...

Стерпів я те знущання, бо виходу не було. Вдома, як ще збирався на шахту, батько показував мені останній мішок кукурудзи, яку вже доїдали, сказав: «Якщо ти не почнеш заробляти і присилати нам грошей, ми всією сім'єю підемо попідтинню». Виліз я з шахти ледве живий. Приплентався в барак, упав на рогожку і заснув. А вночі мене хтось штовхає, тиче мені в руки шматок сала і щосили гукає: «Поїж, дурнику, бо завтра з шахти не вилізеш». Прокинувся я, глянув і отетерів. Біля мене сидить навпочіпки худенька дівчина з коротенькими косичками, великими очима, сміється і жаліє добрими словами: «Вони будуть знущатися з тебе, щоб ти втік звідси. Але ти їж сало, щоб вистачило сили втриматися. Їж». Я повечеряв, а за хвилину вже спав, наче убитий. А через день знову побачив у бараці оту худеньку дівчину, знову вона мене нагодувала, навіть подушку підмостила під голову. Я зрадів, що у мене знайшлася така хороша подруга, і, знаєте, всю зміну про неї думав, молив бога, щоб час швидше линув, аби скоріше побачити її, почути її слова. Так ми й поженилися. Все життя пройшли вкупі, жодного разу не спотикнулися, хоч і не солодко нам жилося.

Багатур оглянув сумовитими очима юнаків, що сиділи принишклі й серйозні, зітхнув.

— Оце дивився на вас та й пригадував своє життя,— продовжував старий по хвилі.— Ви щасливіші за мене! Чому, спитаєте? Бо не буде похмурого і вогкого барака, не буде дванадцятигодинного робочого дня. Я вижив тоді лише тому, що знайшлася добра душа в образі такої ж бідолахи, як і сам, а у вас таких добрих душ тепер без ліку. Хай же щастить вам, сини мої...

Багатур сів, взяв виделку, настромив на неї котлету, але до їжі не доторкнувся. Він поглянув на присутніх і зустрівся з очима Григорія Стародуба. Юнак зайшов в їдальню саме в той час, коли Багатур розповідав свою історію. Слова гірника глибоко вразили Григорія. Ось уже кілька днів він не заходив у будиночок з зеленими віконницями, де жила Клава. Хто ота Клава для нього, Стародуба? Може, вона теж «добра душа», про яку розповідав Багатур? Як розібратися з цим, у кого спитати поради? Григорій дивився на Багатура, а думав про своє. Йти до Клави, чи відрізати раз і назавжди? У нього було відчуття, ніби хтось підкрався до його серця і все переплутав там. Якби була оце поряд Наталя, може, й не сталося б цього лиха з ним.

Але що більше Григорій думав про Наталю, то далі відсувався її образ, то яскравіше бачив перед собою чарівне обличчя Клави. Наталя була чимось далеким і неясним, як світлий сон чи прозора хмаринка у небі, а Клава... Клава вабила його своїм голосом, манерою говорити оце «шахтарю», сміливістю в коханні, якоюсь тривожною і п'янкою одчайдушністю. «Треба поговорити з Дерезою,— вирішив Стародуб,— він наставить на розум, він підкаже вихід».

Коли обід закінчився і всі почали виходити, Стародуб теж підвівся і рушив разом зі всіма в гуртожиток. Тут молодиків вже зустрічав головний бухгалтер і касир. На столі рівними стосами лежали конверти з грішми, хлопці по черзі підходили, розписувались і з цікавістю розглядали свій перший аванс. Іванченко, спостерігаючи цю картину, вдово-

лено посміхався. Відкликавши вбік бухгалтера Федора Івановича, він сказав:

— Бачите, як добре ми з вами придумали? Майте на увазі, що тепер так буде завжди. Чуєте? І не лише молодим будете видавати гроші в конвертах, а й старим гірникам, всім. Чуєте? Щоб і не подумали ставити людей в довгу чергу біля каси. Сьогодні ж замуруйте віконечко, зніміть з нього грати. Добре мені діло — стальні грати на віконечку каси! А саме віконечко маленьке, малюсіньке, що й голови не простромиш. Чортівня!

Федір Іванович, заклопотано чухаючи потилицю, хотів був щось сказати, та їх перебив Степан Орлик. Тримаючи в руці синій конверт, юнак підійшов і спитав:

— Маю досить добрі гроші, товаришу, то чи можу я зараз сходити на пошту і переказати трохи сестрі? То вже буде для неї радість, товаришу!

Іванченко посміхнувся.

— Безумовно, можете. Залиште собі частину, решту пошліть. Сестрі буде приємно одержати таку добру вість од брата. А чому сестрі, а не матері? Чи батькові?

— Бо немає у мене мами, немає тата. Батько з війни не повернулися, а мама вмерли. Маю сестру і братика. В Дрогобичі вони.

Коли хлопець вийшов, Іванченко ще довго чув лагідні і журливі слова: «Маю сестру і братика». Зворушений розмовою з хлопцем, секретар парткому підійшов до бухгалтера і тихенько шепнув тому на вухо:

— Бачили, Федоре Івановичу? Чули? От воно... як. Сьогодні ж замуруйте віконечко!

XII

Дереза побачив біля гуртожитку Стародуба, поманив його пальцем, взяв за борт піджака і сказав:

— Сьогодні у мене буде вечеря на честь новачків. Приходь.

Григорій кивнув головою.

— Прийду.

— Хоч вдруге і не запрошують, я... одним словом, ждатиму.— Старий посварився пальцем.— Потім ось що, я запропонував тебе на бригадира комсомольської лави. Не приховаю — були заперечення...

Стародуб розгублено переминався з ноги на ногу.

— Страшно подумати! А що, як...

— Ніяких «що»! — сказав твердо Дереза.— Здужаєш! Не святі горшки ліплять. Ще поговоримо про це.

Старий гірник повернувся до Іванченка, який розмовляв з новачками, а Григорій попрямував з двору. Він уже давно збирався зайти в бібліотеку, щоб узяти якусь книжку, та все було ніколи. «От яка справа,— думалося,— бригадир. Тримайся тепер, Стародубе!» Проходячи через подвір'я, раптом побачив біля паркана Клаву. Вона стояла на вулиці, обернувшись лицем до дошки пошани, і уважно розглядала портрети героїв шахти. Григорій від несподіванки прикипів на місці. Синій костюм, блискучі ботики, фіалкова косинка на плечах... Біля серця юнака аж холодок прокотився. Дівчина глянула на Григорія, ніби примружилась від несподіванки і знову відвернулася. Очі... вони були великі і звабні. Вони кепкували, гнівалися, сміялися.

Стародуб взяв у бібліотеці якусь книжку, що по-

трапила під руку, подякував і вискочив на вулицю. Клави вже не було. Прикрі думки заполонили Григорія. Що вона подумає про нього? Бачив, але не підійшов, навіть не привітався... І справді, чому ж він так повівся з нею? Хіба вона зробила йому якусь прикрість? Правда, ота «Волга»... Але що, власне, сталося? Чого він боїться її? Може, дівчина навмисне прийшла сюди, щоб побачити його? Якщо так, то чому ж вона втекла?

Так, так, він справді недобре повівся зараз. Розгубився, мов те горобеня. Добре горобеня, якому вже стукнуло двадцять п'ять років! Такі горобенята вже давно мають і жінку, і дітей!

Йшов по вулиці, згадуючи минуле. Малим і безжурним застала його війна. Хлопці та дівчата села Вишеньки йшли на фронт, а він гасав по вулиці, осідлавши здоровенного соняха. Озброївшись шаблюкою з обруча, нападав на сизе будяччя, що на вигоні, рубав капустиння в городі. Тоскно дивився, як сунули на схід стомлені, розладнані наші частини, як шкутильгали по збитому шляху поранені. А потім прийшли фашисти. Від батька перестали приходити листи, плакала нишком мати.

— Рости швидше, синку,— часто шепотіла блідими губами, розчісуючи непокірного чуба свого Гриші.— Адже тепер ти хазяїн у мене.

І він швидко виріс. Ходив у поле, носив мішки, вдвічі важчі за нього самого, кидав вилами гній, спльовуючи на руки, як це робив завжди батько. Дитячі забави раптом відійшли набік. Він навіть почав ходити так, як ходив батько: неквапно, перевальцем, схиливши голову до землі. До своєї меншої сестрички Оленки почав ставитися як дорослий;

заспокоював її, коли та боялася темних кутків вночі, розповідав, що бабаї та відьми — чиста вигадка, хоч у самого дрож прокочувався по спині, коли уявляв лахматого і чорного бабая, який жив у комині.

У малої Оленки була подружка Наталя — тихе біляве дівча з серйозними очима. Часто Наталя залишалася у них ночувати, коли засиджувалась довго, бо додому треба було йти через леваду, де живуть русалки. В такі вечори, погасивши каганця, Гриша розповідав дівчаткам страшні пригоди, які він сам вигадував. Дівчатка ставилися до нього з повагою, бо він хоч і малий, однак дужий і розумний, з ним он мати радиться в господарських справах... А хлопчик все розповідав і розповідав різні історії, знаючи напевне, як стукотять два зляканих маленьких серця.

Щоб зовсім бути схожим на дорослого, Гриша вирішив закохатися. Але в кого? В Наталю? О ні, вона ще дитя. Про що з нею говорити, коли вона боїться русалок? От якби закохатися у Оринку. Ця дівчина красива, доросла, у неї біле лице, чорне, мов вугілля, волосся, заплетене віночком. І він почав стежити за Оринкою. Кожного разу, побачивши її на вулиці, зупинявся і довго дивився вслід. Але Оринка не помічала його. Це завдавало горя. Вирішив твердо: ось він виросте, піде на війну, повернеться з медаллю, тоді Оринка вже напевне помітить його, полюбить. На цьому він і заспокоївся.

Незабаром наші війська пішли у наступ. В село вступила частина, в якій служив Гришин батько. Лише кілька годин був батько вдома, але й того вистачило, щоб Григорій домігся свого: він умовив батька забрати його в полк. Батько служив повозочним, у міцній, кованій залізом бричці лежали

плащ-палатки, галети, нові гімнастьорки. Вмостившись зручніше на сидінні, Гриша весело поглядав на світ, наспівуючи пісеньку. Так на отій бричці він доїхав аж до самого Берліна. І коли бричка весело застукотіла по бруку, пропливаючи попід Бранденбурзькими воротами, батько скинув свою вухату шапку, перехрестився і сказав:

— Оце ми, синку, у самому лігві. Тепер кінець війні.

Однак хоч війна і скінчилася, але їм довелося ще чимало прожити в Німеччині, аж поки, нарешті, прийшов наказ повертатися додому. Мати не впізнала Григорія — хлопець підріс, змужнів. Дивилася на нього і посміхалася щасливо: дай боже кожному такого сина! Хоч йому було ще тільки шістнадцять років, однак він був такий високий та дужий у плечах, що мати сказала:

— Як ти підеш до школи, синку, адже ти вже парубок?

Григорій пішов до школи, закінчив курси трактористів. Купив собі новий костюм, хромові чоботи. Він готувався до зустрічі з красунею Оринкою, яка за цей час стала ще чарівнішою. Дитяча примха залишила слід — він часто думав про дівчину, в серці не вщухав солодкий біль.

Та враз по селі пішов слух — Оринка вийшла заміж. З армії повернувся Яків Рудько і забрав красуню. Здавалося, чому б сумувати Григорію? Адже він жодного разу навіть не говорив з дівчиною про свої почуття. Оринка дивилася на нього, як на хлоп'я. Нащо ж так сумувати?

Але Григорій сумував. Жив два тижні з трактористами у вагончику, повернувся разом з бригадою,

коли розмови про весілля Оринки стихли. Ніхто не знав, що діється з хлопцем, але Григорієві здавалося, що весь світ глузує з нього, насміхається...

«Буду тепер вічним холостяком»,— вирішив Григорій, і на його обличчі залягла тінь скорботи. Одначе заподіяна Ориною рана була неглибока, бо незабаром хлопець вже пішов до клубу. Як не трудно жити на цьому світі, а жити треба...

Одного разу Григорій повертався з гулянки. Попереду йшла вервечка дівчат і співала:

Хата світла у Дениса,
Є куди дружину взять...
Голова ж не зовсім лиса —
Можна ще парубкувать...

«Хто ж то співає?» — подумав Григорій і врізався в ту вервечку, розірвав її, заглянув в обличчя дзвінкоголосої. З подивом дізнався — це була Наталя, ота білява дівчина з Садового кутка, яку він знав майже з пелюшок. Наталя вирвалася з дужих рук юнака, перебігла на правий край і знову завела:

І в добрі живеш, в привіті,
І найкраще ореш ти,
Та невже у цілім світі
Милої не зміг найти?

«Це вона про мене співає»,— подумав Григорій. Раптом згадалося, як колись ночами розповідав страшні пригоди, як мружились у Наталі від страху великі очі, як полохливо стукотіло її серце. Тихе біляве дівча тепер стало дорослою дівчиною. Вона ще й зараз була худенька, але стрункa і дзвінкоголоса, мов юна тополька на весняному вітрі. Згадалося, як захоплено колись спостерігала Наталя за

ним, коли він уміло рубав дровиняку або копав город. Стояла і довго дивилася на нього, мов на казкового велетня.

Всі ці спогади, хмільна, насмішкувата пісня зробили своє: Григорій міцно взяв дівчину за руку і повів через густу леваду. Наталя розповідала хлопцеві про сільські новини, згадала чомусь і про Оринку:

— Хоч і бучне було у неї весілля, але не радісне.

Григорій нахмурився. Невже оця дівчина щось знала про його почуття до Оринки!? Ні, не може цього бути, адже він нікому про це не говорив, навіть собі не смів признатися... Тож чому вона згадала про неї? А Наталя, не помічаючи збентеження хлопця, розповідала далі:

— Оринка вийшла заміж не за того, кого любила. Кажуть, що вона вийшла за Якова тому, що він має шість орденів...

— Ось як! — вигукнув Григорій. Цього він не знав, як не знав і про те, що Оринка когось любила. Довго розпитував у дівчини про весілля Оринки, а потім сказав:

— Любити одного, а вийти заміж за іншого — як можна? — дивувався він. Хлопець хотів заохотити дівчину до розповіді, адже вона, певне, все знала про цю історію.— Та й він цяця — навішав на груди орденів і гадає, що бога за бороду схопив!

Наталя зиркнула на нього.

— Справа не в орденах. Я не про нього говорила, а про неї. Він то що... Всі наші хлопці були у неї закохані.— Вона подивилася на Григорія.— А вона любила Терешка, отого, що виїхав на Донбас. Дуже любила, листів чекала, та він щось довго збирався,

хату будував, а вона й не дочекалась... А я, наприклад, без любові не вийшла б ніколи, хоч би мені довелося посивіти в дівках.

Стародуб уважно подивився на дівчину. Звідки в оцій білявій голівці такі серйозні думки? Ніколи він не думав, що оте дівча, яке боялося ходити через леваду, могло мати свої погляди на життя. Йому стало якось незручно перед дівчиною, наче вона могла прочитати його сумніви. Вказав на густі сутінки біля товстих тополь, засміявся:

— Оце тут бачила тоді русалок? І вони страшні?

Обоє сміялися, бо знали, про що була мова.

З цього у них і почалося. Григорій тепер нетерпляче чекав вечора, щоб скоріше побачитись з Наталею, яка знала силу-силенну пісень і вміла їх співати. Вона вже працювала в ланці, допомагаючи матері. Тільки не заходила до своєї подружки Оленки — їй тепер було незручно бувати в хаті, де жив її Григорій...

Плин думок обірвав знайомий вигук:

— Моє вам! Братерський привіт!

Назустріч йшов безхмарний, нафранчений Афоня. Зелене демісезонне пальто летіло за ним, наче крила. Григорій зрадів зустрічі.

— Куди зібрався? — спитав Стародуб.— Чи не на побачення?

— Ви вгадали, товаришу Стародуб! — чомусь знову перейшов хлопець на «ви».— Вгадали! Два роки на цій шахті, а й досі не знав, що на сортувалці у нас такі красуні працюють! Там у мене завелася така муза, що хоч топись.

— Нащо ж топитися? Женись краще на своїй музі,— порадив Стародуб.

— Біда, що ота муза важить удвічі більше ніж я. Сміятимуться на руднику.

Григорій зареготав.

— Отака здоровенна муза?

Хлопчак сказав, що дівчину, яку він зустрів, таки справді звуть Музою, хоч це ім'я їй зовсім не до лиця.

— Закохався?

— Схоже на те.

Григорій розвів руками.

— Так хто ж їй дав таке ім'я? Інтелігентська дщерь?

— Колгоспниця з Старобешевського району! Каже, що це вчитель якийсь порадив батькові наректи її так. Просить, щоб я називав її Машею.

Стародуб щиро сміявся з клопоту юнака.

— Слухай, Афоню,— раптом урвав сміх Стародуб.— Ти хлопець видний, в дівочих справах обізнаний, скажи мені про одну дівчину. Знаєш ти хоч одну Клаву на руднику?

— Клаву? — замислився Афоня.— Знаю. Їх аж чотири. Яку тобі схарактеризувати?

— Оту, що живе з матір'ю вдвох, отам,— він показав на низенькі будиночки, що стояли на краю Загірної вулиці.

— Лавриненко? Клава Лавриненко? Е, товаришу Стародуб, не туди ворота. Там зайнято.

Стародуб зробив нетерпеливий рух.

— Не плещи дурниць, скажи толком, ти її знаєш?

— Лавриненко? — здивувався Афоня.— Та як свої п'ять пальців. Рожевий абажур, патефон, голубі

занавісочки, тугі боровички власної закваски... Аякже! Не один раз ми з Циганком...

Стародуб рвучко повернувся і пішов вздовж вулиці. Та його догнав Афоня.

— Чого ж гніватися, товаришу Стародуб? Питали? Питали! От я й відповідаю. Не питали б, не відповідав. Ясно?

— Нічого мені не ясно,— роздратовано відповів Стародуб,— ти помилився, у неї немає ні патефона, ні абажура. То, мабуть, інша Клава.

Афоня здивовано розвів руками.

— То, може, Клава Грушевська? Але ж вона живе в іншому місці, на базарі...

Однак Стародуб попрощався і, хоч як його не утримував Афоня, пішов. Він хотів залишитися наодинці, щоб обміркувати те, про що почув. Добрий він дім знайшов! Притулок злодюги Циганка! Оце втюпився! Добре, що хоч Дерезу не попитав про Клаву, було б халепи.

Григорій поминув будинок, де жила Клава, знову повернувся назад, глянув на вікно, але побачив у ньому лише голубу занавіску. Постояв мить, роздумуючи над тим, чи постукати, чи піти і назавжди забути сюди стежку. Він уже твердо був переконаний, що більше ніколи не дозволить собі відновити зв'язки з дівчиною, про яку ходить така погана слава, хоч якась сила тягла його до Клави... Та здоровий глузд все ж переміг, і Стародуб, запаливши цигарку, твердою ходою рушив до свого гуртожитку.

Хутко змінив галстук, сорочку, костюм і незабаром вже був біля котеджу Дерези. Одноповерховий цегляний будинок з білими віконницями ледь виднівся серед дерев і кущів. Хоч осінь вже зірвала

листя і пригасила фарби природи, однак у Дерези ще цвіли пізні квіти, зеленіли задумливі сріблясті ялинки, лисніли червоним клени. Все подвір'я було засаджене кущами, вербами, фруктовими деревами.

Поторсав хвіртку. Йому відчинила худенька дівчина в ластовинні, яка відразу ж сказала, що вона донька Дерези, Ніна, і що вона чекає Стародуба.

— Оце він і є,— засміявся Григорій.— Що, вже всі зібрались?

— Давно,— відповіла Ніна.— Батько весь час поглядав на годинник. Перепаде вам від нього.

Григорій зробив хитре обличчя.

— Розраховую на вашу підтримку. Знаєте, була одна дуже важлива справа, яка...

— Ясно,— сказала Ніна.— Все ясно. Тут замішана жінка?

— Жінка,— признався Григорій.

— Ви з нею посварилися?

— Чому ви так думаєте?

— У вас стурбований вигляд...

Стародуб пильніше глянув на Ніну і подумав: отакі дівчата, певно, часто хворіють, просиджують ночі над книгами, розумні, але кволі здоров'ям... Таким важко буде вийти заміж. Щоб не видати своїх думок, сказав абищо:

— Посварився. Вгадали! Бачите, якби вона мені того не сказала, що вона сказала, то я їй теж нічого б не сказав...

— Дипломат! — засміялася Ніна. Роздягаючись, Григорій встиг оглянути у розчинені двері всю компанію. За столом сиділи розчервонілі новачки, перед кожним з них стояла чарка з вином. Дереза сидів на почесному місці, нервово поскубував сиву

брову — це означало, що він сердиться. Коли на порозі з'явився Стародуб, Дереза, не відповідаючи на привітання, сказав:

— Сідай тепер біля порога!

Григорій сів на вільний стілець. Ніна спохватилася.

— Тату, у товариша Стародуба є поважні причини. Я про все довідалася. Зміни гнів на милість.

— Гаразд,— погодився старий гірник,— міняю, але все ж пропоную налити йому штрафну...

Григорію налили повну склянку вина, він випив. Микола Захарович після цього тепліше глянув на юнака, підморгнув доньці, і та швидко поклала гостеві закуску. В цей час з кухні вийшов чубатий юнак, подивився на Стародуба, чоло його трохи нахмурилося — здавалося, він пригадує, де міг бачити цього хлопця. На допомогу прийшла Ніна.

— Знайомтесь, товаришу Стародуб, це мій чоловік.

Чубатий перехилився через стіл, міцно стиснув Григорію руку, показав разок міцних зубів.

— Дуже приємно. Іван Яровий.— Він глянув на дружину і сказав їй винуватим голосом: — Що хоч роби — не спить. Доведеться тобі піти приспати Олесика.

«Он як,— подумав про себе Григорій.— Вона вже заміжня, у неї є син. Ого! От тобі й кволенька... Та ще й чоловік не хто-небудь, а головний інженер шахти. От так історія».

Коли Ніна вийшла до сусідньої кімнати і звідти почулася її тиха пісня про котика, який вже давно ліг спати і наказав робити це всім маленьким дітям, Дереза відсунув склянку і тарілку, почав:

— Так от, голуби мої, отож я й кажу вам...— Він глянув на Стародуба, підвищив голос.— Ми чекали вас, бо маємо надію на свою зміну. Яка б не була вміла рука, але якщо вона вже тремтить... Треба, щоб дужі руки підхопили відбійний молоток! Ми вам дамо кращу свою дільницю, де не один гірник заслужив славу і пошану народу. Пласти там добрі, є де розгорнутися молодечим плечам. Отак-то... Даємо вам третю дільницю. Цю дільницю у нас називають «хлібною», бо там можна заробити на хліб... От ви чули розповідь нашого старого гірника Багатура. Пам'ятаєте, як він починав свою шахтарську кар'єру? Я теж починав її не краще... Як все змінилося! Просто диво! Душа радіє за вас... Щасливі ви люди!

Дереза розхвилювався, голос його вщух. Молоді хлопці дивилися на старого, мовчали. Кожному хотілося відповісти на ці слова, але ніхто не зважувався. Тоді підвівся Орлик, рвучко відставив стільця.

— Дорогий Миколо Захаровичу! Дозвольте мені сказати вам... Я ось що хочу сказати... Я так думаю, товариші, що ми не зіб'ємось. На комсомольському прапорі горить вже п'ять орденів. То добрий знак! Ми йдемо правильно! Не збиваємось з путі. І не зіб'ємось.

Юнаки гаряче зааплодували, так їм сподобалася відповідь Орлика. А Дереза, підхопившись і поминувши кілька стільців, нахилив до себе кучеряву голову Орлика і міцно, по-батьківському, поцілував його в лоб.

— Добре ти сказав, сину, навіть краще за мене. Порадував мене. Спасибі. Саме таких слів я й чекав...

Увійшла Ніна, завела патефон.

— Ну, а тепер до танцю,— скомандувала вона. Підійшла до Орлика, повела в коло. Григорій швидко зсунув у куток стільці, сперся ліктями на низький темно-червоний сервант, почав розглядати різні статуетки і чашки, розставлені дбайливою рукою. Він поглядав на Ніну, яка вихором носилася в парі, очі її світилися молодістю і завзяттям, а щоки пашіли вогнем. «От тобі й кволенька,— знову подумав про доньку шахтаря.— Уже й Олесика має, а самій, мабуть, не більше вісімнадцяти. А він, Григорій, ще нічого й нікого не має. От як склалося життя». В око впали золоті літери, вибиті на склі тонкої чаші: «За натхнення весною й осінню». Григорій пильніше придивився і прочитав нижче, дрібнішими літерами: «Зумій почути пісню солов'я восени». І аж на самому краю, біля самого дна чаші зовсім дрібно було вибито: «Аня». Стародуб задумався. Кому належать оті слова? Хто їх писав і кому присвячував?

Він оглянувся і побачив поруч себе Дерезу. Старий взяв чашу, повів долонею по склу.

— Діла минулі, відшумілі,— він зітхнув і прикрив очі волохатими бровами.— Знаки юності.

— Чудово сказано,— тихо мовив Григорій.— Цікаво, хто ця Аня?

— Он вона,— Дереза глянув на портрет, що висів на вузькій стіні проти входу.— Кожного дня мене зустрічає тихою ласкавою посмішкою, коли повертаюся з роботи. Моя покійна дружина. Все життя пройшли разом, не розлучаючись. Тепер от довелося... назавжди.

Дереза відвів погляд від портрета, подивився на дочку. Обличчя його проясніло, очі пойнялися щасливим блиском. Перед ним кружляла жива, юна Аня.

— Мов дві краплі води,— сказав Григорій, вдивляючись у портрет.— Буває ж таке в житті.

— Отож-то й є! — підхопив Дереза.— А кажуть, що люди, помираючи, зникають з землі! Помилочка! Вони живуть в образі своїх дітей! І характер передають їм свій, і вади, і добрі риси. Навіть зовнішність. Он як! Природа — розумна. Все передбачила. Щоб людина жила вічно, щоб не згасала у леті, мов та зірка... Якого ж нам ще безсмертя?

Він підбадьорився, танцював з донькою польку, пристукуючи по-парубоцькому закаблуками, потім запропонував покатати молодих на машині.

— Купив собі «Волгу», хочу показати вам наше містечко вночі. Красиво! Скільки вогнів! Йди виводь машину, Іване,— звернувся він до зятя.— Адже завтра вже ніколи буде — всі підете в шахту. На перше побачення, так би мовити.

Всі почали одягатися, загрюкали стільці, зашаркотіли підошви. Григорій непомітно вийшов на вулицю. Він намагався пошвидше залишитися на самоті, щоб подумати про своє, важливе і невідкладне, яке вимагало вирішення. Видно, що це треба розв'язувати самому — Дерезі зараз не до нього. Он як він упадає біля Орлика...

такі, що не забули про Циганка, інколи зчиняють гармидер... Та тепер їм туго доводиться, бояться.

— Це ви про кого натякаєте? — посміхнувся Іванченко.— Вас бояться?

— Чому мене? — заперечив Григорій.— Вся бригада проти хуліганів. Особливо моряки. Огонь хлопці. Всі вони в комсомольському штабі охорони громадського порядку.

Іванченко розпитав про роботу штабу, поцікавився, хто до нього входить. Григорій назвав комсомольців, які виявили бажання стежити за порядком, і з серцем сказав, що неправильно зробили, не зарахувавши Афоню в штаб.

— Чекайте,— перебив його Іванченко,— це який Афоня? Отой, що дружив з Циганком?

— Ну й що ж, що він дружив з Циганком? Дружив, але потім зрозумів, що помилявся. Хлопчина чесний, хоч і франт... Неправильно, товаришу Іванченко, що йому відмовили.

— Ось що,— відказав Іванченко,— ось що, ми це діло поправимо. Я перевірю. Гадаю, що вирішимо це завтра, не пізніше.

Іванченко змовк. Здавалося, він щось зважував.

— Знаєш, хлопче...— нарешті озвався.— Оце поговорив з тобою, переконався — не по дорозі тобі з різними там... Сам знаєш, про кого думаю. Це — серйозно. Подумай і вирішуй.— Він ще трохи постояв, потім подав юнакові руку: — Подумай гарно і відкинь те, що заважає йти. А відкидати у тебе є що. Ну, пішов я, і так заговорився.

Іванченко пішов, а Григорій ще довго стояв нерухомо. Було прикро, соромно і тоскно на серці. Таки не втримався чоловік, натякнув: «Подумай!»

— Мрію! І якщо мені вдасться здійснити свою мрію, це буде велика перемога. Настільки важлива ота мрія... Але до здійснення її не близько. Можете спокійно вчитися орудувати молотком. Даремно дехто гадає, що молоток — пережиток. Ні, ще не пережиток. На жаль — ні.

— Люблять вас, певне, дівчата,— серйозно сказав Петров, підморгуючи Стародубу і показуючи кудись убік.— Я чув, як ота дівчина вимовляла ваше прізвище, і можу поручитися, що досить вам моргнути їй — і вона кине свого кавалера, хоч він і в матроському кльоші.

Стародуб глянув на парочку, про яку говорив Петров, відразу ж впізнав Нюсю і Матясова. Весело кивнув їм, сказав інженерові:

— Люблять, та не всі. От одна лише мучить...

— Не біда,— зауважив Петров,— всі вони мучать. Недаремно один поет на запитання, що таке любов, відповів: солодка мука. Думаю, що сказано правильно. Де є мука, там є справжня любов.

— Воно, може, й так, але... Але буває, коли любов одностороння, так би мовити, без взаємності.

Петров задумався.

— Можливо. Але справжнє, велике почуття, як правило, перемагає... Тобто, воно викликає відповідні почуття іншої сторони.

— Чехарда,— мотнув головою Стародуб,— ця річ ще складніша, ніж та, про яку ви говорили,— про машини. Ой, складна ж!

Він розрахувався і хотів було йти, як раптом застиг на місці. Тільки на одну мить гойднулася голуба з розводами штора закритої кабінки, але й цього було досить — Григорій побачив Клаву. Спо-

чатку не повірив, але ось штора знову гойднулася і тепер вже сумнівів не було: Клава сиділа поряд з кремезним чоловіком в гімнастьорці і їла з його рук морозиво. Сцена була настільки несподівана і відворотна, що Григорій мало не задихнувся. Переступив поріг, вийшов на вулицю, вхопив свіжого повітря.

Холодні осінні зорі горіли яскраво і безтрепетно, зі степу дув пронизливий холодний вітер. Григорій повільно і довго йшов якимись погано освітленими вулицями, потім вздовж курного шляху, опам'ятався тільки тоді, коли побачив поряд будинок з зеленими віконницями. Бач куди занесло! Нежданo-негадано... Чи справді негадано? Може, він ще на щось надіявся, шукав порятунку? Тремтячою рукою поторсав двері, вони були замкнені. Глянув на годинника — пів на першу. Все ясно. Тоскний біль колов у серце. Юнак витяг тремтячими руками коробку з цигарками, закурив.

Стояв біля дверей і сам собі здавався нікчемним, жалюгідним. Але з місця не рушив — не мав сил. Ніби прокинувся від сну тільки тоді, коли побачив різкі вогні фар автомашини. Ось вона завернула, гойднулася на пагорбі, зупинилася проти Клавиного двору. Не може того бути! Він аж сахнувся убік, ніби хотів сховатися. Але діватися нема куди — перед ним розчиняються дверці «Волги», з неї випорхує Клава, силует дівчини зливається на якусь мить з огрядною постаттю... Ось Клава сторожко пробирається до дверей, намацує десь ключі, раптом скрикує:

— Ой, хто тут?

Підійшла і простягла руки.

— Я відчувала, що ти тут. Ходімо в хату, розкажу. Ти не гніваєшся на мене?

Відштовхнув грубо і з силою, прожогом кинувся по вулиці. Клава догнала його, заступила шлях.

— Вислухай мене, Григорію. Ти не маєш права на гнів.

— Ти найпослідуща, ти...— Голос його усікся, спазми перехопили подих.— Я здогадувався, але... вірив. Телепень! Дурень!

Він важко дихав, не знаючи, що йому робити. А Клава вже горнулася до нього, намагаючись доторкнутися до парубочого лиця своїми шовковими кучерями — він завжди здавався на її милість у такі хвилини. Та Григорій рвонувся з її обіймів, випручався і, не оглядаючись, пішов. Одначе Клава і на цей раз догнала його. Йшла поруч і говорила схвильованим голосом:

— Я знала, що ти ревнивий, але щоб так... Це занадто! Ти ж нічого не знаєш! Хоч би спитав, а то... Як тобі не соромно?

— Кажи,— зупинився Григорій.— Кажи все відразу. Тільки...

Він наблизився до неї, і вона побачила його перекошений від люті рот.— А то, знаєш, буде погано!

Клава не відсахнулася від нього.

— Для чого лякаєш? Хто я тобі? Дружина? Але з дружиною ходять спочатку до загсу, а вже потім ревнують її. А ти? Ходиш, ночуєш, а ні разу не сказав мені, хто я така для тебе. А з мене сміються. Я не можу так. Або, або.

— З ким ти була зараз? — прохрипів Григорій.— Розказуй все чисто.

— А що говорити? — безтурботно кинула Клава.— Каталася на машині, розважалася. Це право кожної незаміжньої жінки. Так же, шахтарю? Ну, покаталася, ну, випила трохи вина. Хіба це злочин?

— Блекота,— нарешті знайшов він у собі сили сказати те, що думав.— Отруйна і хмільна. Вирвати б таке зілля з коренем...

Щелепи його міцно склепилися, він ще хотів сказати щось, та передумав, круто повернувся і пішов геть. Клава засміялася:

— Коли чекати? Адже прийдеш, бачу по тобі!

Григорій не обернувся. Він ішов швидко, ніби тікав від своєї ганьби і згуби.

VI

Умови життя накладають невитравні риси на характер людини. Той, провівши чотири роки на фронті, боявся тиші, яка лякала його невідомістю і можливими несподіванками, інший, навпаки, не зносив шуму і, лягаючи спати, обов'язково клав собі на голову подушку. Іванченко мав іншу звичку — він розучився спати вночі. Чи то фронтова звичка давалася взнаки, чи знервованість — стан на шахті не давав підстав для безтурботності,— однак з цим нікуди було дітися: не спалося. Довго просиджував над журналами та газетами, інколи бавився з сином, який любив слухати страшні казки, часом запрошував до себе в гості котрогось з керівників шахти і довго розмовляв з ним наодинці. Дружина Іванченка, чорнява вчителька середньої школи, спочатку невдоволено гримала на нього, а потім махнула рукою.

Коли в хаті вщухало, Іванченко ще довго сидів біля столу, читав, потім перебирався на канапу і знову занурювався у книгу. На циферблаті настільного годинника вже було пів на третю, а він ще й не позіхнув жодного разу. І лише на світанку, коли вже починало сіріти, він виключав світло і заплющував очі. А вранці, десь о восьмій годині, вже був на ногах, поголений, бадьорий і зібраний.

— Так надовго тебе не вистачить,— з жалем у голосі говорила дружина.

Іванченко сміявся:

— Вистачить, я жилавий.

— Але навіщо це? — невгавала вона.— Заради чого?

Іванченко відмахувався від цих розмов.

— Хіба я так хочу? Звичка.

Він говорив правду, адже ніколи не належав до людей, які вважали добрим тоном не спати вночі і не давати спокою іншим. Він навіть почав було вживати бром, але й це не допомогло. Ні, що не кажи, а задавнена звичка часто-густо буває сильнішою за людину. І він почав критися від людей з своєю звичкою: нікому вночі не дзвонив, боячись видати своє безсоння, забороняв нічні засідання, думаючи про спокій інших. Інколи він думав над долею свого покоління, яке зазнало важких ударів історії, яке навчилося не тільки обмежувати своє дозвілля, харчування, а навіть і сон. Всього довелося скуштувати! Хай майбутні покоління судять сучасників. Знайомлячись з життям своїх попередників, вони зроблять свій висновок: попередники шукали, інколи помилялись, не вміли жити для себе, але вміли жити для майбутнього. Так, для майбутнього. І напевне вони,

оті юні покоління, які будуть жити завтра, вклоняться пам'яті своїх попередників — вони багато зробили за свій короткий, урізаний боями вік.

Але такі роздуми рідко займали увагу Іванченка. У нього не було часу моралізувати: все відбирала робота. Ось і сьогодні, повернувшись додому, він довго сидів за столом, вписуючи рівні рядки у свій зошит «Для пам'яті». Все, що він комусь обіцяв або наказував зробити, все, що підлягало вирішенню, записувалось у цей зошит. Ось деякі записи: «Пообіцяв прохідникові Вовченку допомогти з квартирою». «Поговорити відверто з Шовкоплясом». «У незакінченому Палаці культури сорок готових кімнат — чи не можна тимчасово поселити туди новачків?» «Над чим працює Іван Яровий — поцікавитись». Іванченко гортає сторінки і зупиняється на останньому записі: «Пласт К. Прохідницька бригада».

Зиркнув на годинник — пів на десяту. Це такий час, коли вже всі в гуртожитку. Якраз скінчився сеанс в кіно, молодь посходиться, можна буде поговорити з тими юнаками, про яких казав Дереза. Ось їхні прізвища: Бак, Матясов, Стародуб; чи підійдуть для проходки? Швидко збирається і йде з хати.

В гуртожитку гамірно, наче у вулику. Стукають двері, гримить радіо в червоному кутку. Хтось затягає «Бродягу», а поряд, у суміжній кімнаті, заливається високий тенор, виводячи «Ти служила в нашім батальйоні».

Побачивши секретаря парткому, Таня Приходько вийшла з червоного кутка, привіталася.

— Покажіть мені, де тут живе Стародуб, брига-

дир комсомольської лави,— попросив у неї Іванченко.

— Він зараз у матроському кубрику,— відповіла Таня і почервоніла.— У кімнаті, де живуть матроси. Я зараз його покличу.

Іванченко посміхнувся.

— Матроський кубрик? Цікаво, цікаво... Ану ведіть мене в той кубрик, побачимо, як поживають наші моряки.

Таня збентежено схрестила руки.

— Краще... краще туди не заходити. Я ось покличу Стародуба.

Іванченко здивовано глянув на дівчину.

— Що, в кубрик всім заборонено входити, чи тільки начальству?

— Бачите,— зам'ялася Таня, ховаючи очі,— тут трапилося непорозуміння з одним новачком, так його оце матроси судять...

— Суд? Який суд? — занепокоївся Іванченко.— Ану, ведіть мене туди.

В кімнаті сиділо душ сім шахтарів. Коли Іванченко переступив поріг, всі стихли, лише юнак з розпатланим чубом і червоними підпухлими очима мотав головою і продовжував повторювати: «Братці, я вам ось що скажу, братці». Одначе і той, помітивши, що раптово запанувала тиша, змовк. Секретар парткому зачинив за собою двері, бо в коридорі вже збиралася юрба, суворо спитав:

— Що це таке? Чим зайняті?

Володимир Бак подав Іванченку стільця, сказав:

— Та тут одне теля напилося і приповзло у такому некультурному вигляді в гуртожиток... Мало того, що приповзло, напаскудило... Розумієте, з ка-

лошами заліз на матрац і мов та свиня забруднив усе. От ми й думаємо, що з ним робити, чи по потилиці надавати, чи забрати постіль, щоб три дні поспав на голих дошках.

— Ну що ж,— посміхнувся Іванченко,— суд у вас хоч і суворий, але справедливий. Не вміє або не хоче шанувати своє житло людина, хай шукає собі інше. А чого ж панькатись?

Коли матроси видворяли п'яного, секретар парткому сказав:

— Я, власне, до товариша Стародуба. Можна вас на хвилинку?

Григорій відімкнув свою кімнату, нишком радіючи з того, що його застав секретар парткому в гуртожитку. Міг би й не застати... Як добре вийшло, що його покликали матроси, коли прямував до виходу.

Іванченко сів на табурет, попросив дозволу закурити. Думаючи над своїм, сказав так, ніби міркував уголос:

— І вигадали ж таке — суд. Хто ж це запропонував? Матроси?

— Розумієте,— пояснив Григорій,— матросів бояться, їхній кубрик став ніби штабом, куди приводять хуліганів і бешкетників. За головного там Володимир Бак. Дужий і справедливий чоловік.

— Якщо так, то чи не покличете і його сюди? Поговоримо трохи. І Матясова, якщо вільний. Гаразд?

Григорій вийшов і за кілька хвилин повернувся з матросами. Повсідалися, Іванченко дав усім закурити своїх сигарет, сказав:

— Оце написав статтю в газету, хочу порадитись з вами. Прочитайте, тоді скажете.

Юнаки перезирнулися. Здивований Стародуб підвів голову і на його обличчі можна було прочитати: для чого жартувати, товаришу Іванченко, ми ж не діти. Приступайте відразу до діла: так, мовляв, і так, погано працюєте, погано живете... І те у вас не так, і те не годиться. А то — написав статтю... Але Іванченко повторив своє прохання, додав:

— Тут піднято складне питання, і я хочу знати вашу думку. Прочитайте.

Він подав Володимиру Баку статтю, сам підсунувся ближче до вікна, задивився в нього, хоч там стояла глуха непроникліва ніч.

— Читайте вголос, я теж послухаю...

Володимир Бак прочитав: «Таємниці пласта К. Золотий мільйон шахти «Пролетарська-Крута». «Підземні золоті сховища Третього горизонту — мільйони тонн антрациту — лежать без руху тільки тому, що трест не виділяє коштів для нових резервних проходок. Комуністи, передові робітники шахти вирішили відкрити цей пласт власними силами. Країна в ближчий час одержить багато надпланового палива...»

— Ну, як,— спитав Іванченко, коли Бак закінчив читати,— подобається вам золотий мільйон Третього горизонту?

Бак пошкріб за вухом:

— Та воно подобається, тільки...

— Що тільки? — перехопив фразу Іванченко.

— Тільки — це справа начальства... Де скажуть рубати, там і рубатимемо.

— Ні,— заперечив секретар парткому,— це справа не тільки начальства. Весь колектив шахти, всі мусять дбати про майбутнє... Розумієте, ми топче-

мося по золоті, а державі даємо срібло, та й того — обмаль. А на мене так, якщо вже рубати, то тільки той пласт, який товщий. Га?

— Та воно звичайно,— погодився Стародуб.— Рубати так рубати.

— Підете в прохідники, хлопці? Вчитель у вас авторитетний і досвідчений — Вовченко. Знаєте його? Багато років на проходці, орден заслужив, з ним можна працювати. То як?

— Діло для нас нове, чи не засипемось? — озвався нерішуче Матясов.

— Діло не тільки нове, а дуже трудне,— погодився Іванченко.— На проходку посилаємо тільки кращих відбійників. Можна сказати, авангард. Людина з слабенькими вторами не витримає, відразу скисне. Але мені здається, що у вас втори добрячі...

Він посміхнувся, і відразу хлопці пожвавішали. Уже одне те, що секретар парткому вважає їх авангардом, передовиками, піднесло настрій. Дружно почали обговорювати деталі справи. Іванченко помітив, що Стародуб чомусь відмовчується, ніби якась дошкульна думка пече йому в саме серце. Що ж саме? Та Стародуб ненароком видав свої думки.

— А комсомольська лава як? — раптом спитав він і опустив очі. Іванченко засовався на стільці.

— Розумію вас, товаришу Стародуб. Бути бригадиром і до того ж бригадиром непоганим, а потім раптом коритися інструкторові, це я розумію... Але...

Стародуб спалахнув:

— Я не про те, я не про бригадирство! Лава, чи буде комсомольська лава? Адже справа там налаго-

джена, а тепер як буде? Хто там лишиться? Я про лаву говорю.

— Ну, що ж,— з полегкістю зітхнув Іванченко,— мене комсомольська лава теж турбує. Справді, ми забираємо з неї провідних відбійників і самого бригадира. Про лаву теж подумаємо, але зараз головне — Третій горизонт. Це — найбільша наша турбота. Проб'ємося до пласта К — всі виграють: і ми з вами, і шахта, і трест, і вся держава... Це, здається, вам ясно. Тепер про вас, товаришу Стародуб. Залишайтесь бригадиром, але під командою Вовченка. Знаю, не проста це річ — бути начальником і водночас підлеглим. Але так треба. Вовченко — досвідчений прохідник, у нього можна вчитись. От ви й учіться. А як закінчите навчання, тоді ми Вовченка відкличемо. І Дерезу — самі знаєте, не так воно й легко у похилому віці вимахувати молотком... Життя покаже, який то буде час — великий чи малий,— самі справитесь. Так думаю, що незабаром ваша бригада покаже, як треба працювати... Покаже усім нам, правда ж покаже?

Всі засміялися. Іванченко підвівся, потиснув шахтарям руки, весело сказав:

— Можна вважати, що про це ми домовились. Ну, бувайте...

Вдома Іванченко засвітив настільну лампу, відкрив зошит «Для пам'яті», записав: «Підібрати заміну Стародубу. Афоня?» Закрив зошит, примружив очі, потім знову розкрив зошит і дописав: «Матроський кубрик». Глянув на годинник — дванадцята. Приліг на канапу, розгорнув книгу. Густу тишу тільки інколи порушував компресор, який дихав на всі свої велетенські металеві груди.

VII

Йде собі людина з буденними справами до крамниці, на всі боки поглядає, на сонце мружить трохи припухлі від сну очі, ні про що таке особливе не думає, адже вихідний, а тут раптом назустріч тобі галасливий лемент, сміх і вигук:

— Товаришу бригадире! Забули про суботник? Ваші п'ять дерев он аж сльози проливають...

Це кричить Афоня. Зелений капелюх, модна сорочка навипуск, сандалі з якоїсь прозорої речовини, схожої на ту, з якої роблять капронові м'ячі, коротенькі шкарпетки з вузеньким шнурочком-гумкою. Стоїть серед гурту молоді, мов той гойданий вітрами соняшник на маковій грядці.

— Завертайте, бригадире, завертайте, не минайте!

Григорій Стародуб скривився. Глумлива посмішка темною хмарою промайнула по його обличчю, очі блиснули сарказмом.

— Суботник! Гарний тобі суботник у неділю... Календар купи, браток!

Він не приховував своєї відрази і до Афониних безжурних слів, і до оцієї затії садити дерева на шахтному подвір'ї. Школярська справа! Філантропія. Все одно, що вирощувати у своєму дворі кролів... Вирощуй, якщо вже у тебе така сверблячка, але для чого втягати у це непутяще діло його, кращого відбійника шахти? Ні, кожному своє...

Григорій сердився і на Афоню, і на самого себе. Ну чого ото пішов манівцями, через весь двір, наче йому не було вулиці. Такий гарний день видався, якраз для відпочинку, для невідкладних справ, без

яких годі обійтися, якщо тобі не стукнуло ще сімдесят. Так гарно придумав усе: купить леза для гоління, почистить черевики, сходить в ресторан. Може людина сходити раз на тиждень в ресторан чи не може? Ось про що я вас, люди, хочу спитати? Мовчите? Ага, дійшло, так вам і треба.

І Стародуб, зробивши кумедний знак рукою, що означало «Бувайте здорові!», ступив убік. Та встиг він зробити тільки один крок, бо відразу ж почув за плечима знайомий голос Дерези.

— В добрий час, Гришо! Радий бачити тебе тут. Пускай корінь глибоко в землю, щоб не здуло вітерцем.

Старий гірник йшов з лопатою на плечі, сипав свої слова так, наче то не слова, а запашна віхола.

— Вийдеш з шахти — відразу в сад. Здорово!

І чим більше хмарився Стародуб, тим віхола ставала густішою.

— Чи думав ти коли-небудь, юначе, про оце деревце, яке маємо посадити в землю? Гай-гай, мабуть, не думав. Коли тобі двадцять п'ять, про це не думається. Знаю по собі! А думати треба ж... Бачиш? Бура земля, терикони, степ. Непривітний край, що не кажи... Багатий, золотий, а непривітний. Ні тобі парку гарного, ні скверу, ні діброви. А чому? Бо забули ми мудре правило життя: людина мусить щодня чепурити дім, в якому живе. Адже той дім — на все життя!

Дереза зупинився проти хлопця, передихнув. Яскраве сонце змушувало його мружити очі, від цього кущуваті брови вигиналися, тільки веселі промінці не вгавали в очах, тремтіли і танцювали на дні вже обмілілих, але ще живих синіх озер.

— Ось так...— сказав старий довірливо, ніби збирався повідати оцьому набундюченому юнакові найбільшу свою душевну таємницю.— Ось так... Ходив-ходив по начальству, таки купили саджанців, спасибі їм, купили. Навіть суботник оголосили. Афоня прийшов, ось ти, решта — діти. Малюки прийшли, а дорослі? Сплять, відлежуються...

— Не всі відлежуються,— докинув слова Афоня.— Ось і Нюся тут.

Він підморгнув насмішкуватій Нюсі, та відповіла не досить ввічливо — показала кінчик свого гострого язичка.

— Так, любимо ще ми полежати...— гримав на когось старий гірник.— Хтось нашептав нам у вухо, що все повинна за нас робити держава. А держава ж чия, питаю вас! І хто вона, ота держава, як не ми з вами? Ось питаннячко...

Він обвів усіх присутніх гострим, навіть колючим зором, витяг з кишені свою прокопчену люлечку, і вона дрібно затремтіла в руці. Старий хвилювався, а молоді стояли поряд і дивувались: яка причина так переживати? Ну й що ж, що не прийшли всі, всім тут і робити нема чого — он який малий клаптик землі відведено для посадки. Що саме так сердить оцього прославленого гірника? А прославлений гірник тим часом розпалював свою носогрійку, казав:

— Дивлюся на свій рідний Донецький край, думаю: не погано б його весь вбрати в зелень. Знаєте, щоб всюди росло дерево, а серед нього — почесне місце фруктовому. Щоб усі бачили, як дерево цвіте, як воно збирає всі свої сили, щоб дати плід, найкрасивіший у світі плід землі. Дерево вдячне і щедре —

вистигає той плід, падає до твоїх рук. І ніби каже тобі: бери, смакуй, знай, які солодкі чари приховано в землі. Ти виростив мене, доглянув, не зірвав завчасу, покуштуй тепер і дізнайся, який гарний результат твого терпіння... Га? Не так кажу?

Він оглянувся навколо і побачив, що стоїть в тісному колі своїх однодумців: школярі і молодь поклали лопати і слухали його слова. Дереза кивнув головою: то нічого, що поклали, ось вони знову піднімуть їх. І вже не випустять з рук, аж поки не стане на цьому покинутому богом і людьми затоптаному плацу живий сад. Він знав, що цього досягти нелегко, але вірив, що досягти можна. Не вірив тільки в одного — Григорія Стародуба. Так, він не вірив, що оцей дужий і норовистий парубок ось зараз нагнеться і почне копати яму. Щоб нагнути таку круту шию, потрібні значно дужчі руки, ніж у Дерези, але в розпорядженні гірника не було таких рук. Правда, не тільки Стародуб становив предмет особливих турбот Дерези, він ще думав і про матросів, і про зелену «Волгу», яка щоранку у неділю незмінно вирулювала на битий шлях, який вів у густі зарослі вкритого ранковим туманом берега річки... Невже мудрий і поміркований Вакуленко, начальник шахти, і цього ранку пожене свою «Волгу», навантажену вудками та іншими рибальськими «боєприпасами», мимо оцього плацу?

Та Вакуленко і міцно збита морською дружбою ватага матросів ще, певне, солодко дрімали, а ось він, Григорій Стародуб, стояв поряд, і його не можна відпускати. Дереза знав: коли не втримає цього красеня на посадці, коли дозволить йому форкнути і мов тому молоденькому коникові брикнути і пода-

тись геть, тоді лопати хоч і будуть, можливо, підняті з землі, однак ворушитимуться повільно, так повільно, як обертається круг своєї осі земля.

— Наш благословенний Донбас,— каже, звертаючись до Стародуба старий гірник,— наш милий і незабутній край. Я тут не родився, я тут не хрестив свого лоба, як і багато хто з нас, старших. Але ми тут змужніли, серцем прикипіли до цієї землі, ніякими силами тепер нас не відірвати від неї. Любимо Донбас, пісні співаємо про нього... І правильно робимо, коли співаємо! Адже він — красень! Та міг би бути ще кращим, якби... Поглянь, навіть погуляти робочому чоловікові нема де — їздимо в балку. Така собі балка, глиняста, колючим чагарником вбрана. А ми її Голубою звемо! Голуба балка... А чому вона голуба, коли насправді колюча і чорна від посохлої трави? Бо людина любить все красиве, душею тягнеться до краси, не може обійтися без неї. Немає тієї краси в житті, тоді хай живе в уяві. Такий закон.

А в тій балці, скажу я тобі, можна рай земний створити! Не віриш? То послухай, що я тобі скажу. Обсади ту балку гарним деревом, дай їй води, це легко, якщо тільки знаєш, не забув, що таке гребля, дай води і розводь тоді карася чи там коропа. А де вода і риба, там і човен знайдеться. І вишка для таких дужих та молодих, як ти. Стрибай у голубу кипінь, рости в собі силу не тільки до шахтної глибини, а й до небесної висоти!

— Так вода ж там не вдержиться! — перебиває старого Афоня.— Наша земля суха, відразу проковтне ту воду до краплини.

— Милий мій! — вимахує розгарячілий Дереза рукою. Він весь у русі, аж кипить наче, такий моло-

дий і завзятий.— Милий мій, не проковтне, якщо тільки з увагою та розумом підійти до неї. Ти що ж думаєш, вода дурна, піде гуляти в похмуре підземелля? Ні, не піде, бо вона сонце любить, повітря, живу істоту в ній, бо сама жива. Підбери балку з міцним підгрунтям, джерельні ключі відкопай, бо замулились вже давненько, сам побачиш — заграє при березі хвилька! Так ні, немає у нас часу подумати над цим, ніколи всім стало, серйозними такими поробились... Про моря і озера на Місяці мріємо, а свої, земні, занедбали!

Афоня підійшов до великої ями, у якій були прикопані саджанці, висмикнув одну яблуньку, подав її Нюсі, а сам почав готувати для молоденького дерева пухке і зручне ложе. Дереза схаменувся.

— Не так, не так! — закричав він і забрав дерево з рук спантеличеної дівчини. Прикопав деревце на попередньому місці, пояснив: — Саджати будемо тоді, як викопаємо всі ямки. По шнуру! То — найвідповідальніше діло!

Самозакоханий Афоня почервонів, але нічого не відказав. Нахилився і почав мовчки копати другу ямку. Григорій Стародуб стояв німий, як обгорілий пеньок. А Дереза продовжував тупцювати біля нього, кидати свої слова-жарини, ніби хотів домогтися небаченого,— щоб той пеньок раптом зашумів гіллям і живим балакучим листям.

— Молодь! Про що у неї думки? Про автомашини, мотоцикли, магнітофони! Ось про що. І не подумайте, що я вбачаю у цьому якесь лихо. Ні! Вік такий настав, треба знати. Я б його назвав машинним віком. Кібернетика, автоматика... Але знайте, що все це без окраси землі — садів, лісів, гаїв,

ставів, річок — гибле діло! Був якось на своїй дідівщині, Херсонщиною вона зветься. Там родився колись, там вперше покохав дівчину, дружиною її назвав... Та не про себе мова, а про той степ, де я колись малюком бігав. Чули, мабуть, які там бурі лютували? Чорними їх назвав народ. Мели ті чорні бурі, людям очі засипали. Ого, як мели! Колодязі заносило, посіви вкривало так, що вони вже й пручатися не сміли,— там і лишались назавжди під важкою чорною ковдрою. А була ж колись у наших краях розкішна природа! Така розкішна та багата, що вона тільки у снах може приснитись. Не повірите, то був край суцільних лісів, суцільного цвітіння! Вже тієї дичини та риби, вже тих озер та рік, добра всякого — не полічити. Так ось, люди, які жили років п'ятсот тому, чомусь повірили, що природа їхня — невичерпна. Бери, скільки хочеш, келих лишиться повний. Брала та людина, брала, аж поки вибрала все до дна. Адже нічого, звісно, немає безконечного і бездонного, хіба що тільки небесна далина. Спалила та людина сосну, дуб, вербу, березу, спалила липу, адже треба було будувати човни і обігрівати житло. Перевела все, нам нічого не лишила. І тоді наша природа занедужала і вмерла.

Так ось, побував недавно там... Скільки добра побачив! У моєму рідному степу повно лісових смуг, пташиного щебету, квітування. Помолоділа моя земля, стала золотою. Правда, золотою. Чому? Бо оті пшениці, що з них випікають найкращий у світі хліб, родять саме там, на півдні. Ох і гарний кордон виник, об який спіткнулись суховій, пісок і недорід! Сухі вітри ще й зараз інколи гонять степом рудий

пил, він ще й зараз клубочиться чорними хмарами над посівами, але тепер йому вже не розгулятися. Підійшов вітер до лісової смуги, попробував листя берестів і кленів, полютував і стих. Листя там не гнеться, мов залізне стало. То воно стільки пилу та піску взяло на себе. Лісова смуга приймає на себе головний удар, вона стоїть, мов той воїн, обличчям до небезпеки. А поряд з нею — друга. Ні, тут вже не закрутиться стовп аж до неба, не закрутиться!

Так мені було приємно та радісно дивитись на все це, що поклав на думці: повернусь додому, на шахту, почну воювати за зелені кордони в нашому гірничому краю. І ось, як бачите, воюю, хоч і без успіху...

Він сказав останні слова з болем, з якимось щемом у голосі, наче був винен перед оцими дітлахами, які прийшли сюди, сподіваючись побачити за роботою дорослих, а побачили зовсім інше. Григорій Стародуб наче відчув душевний стан гірника, бо раптом спитав:

— А скільки росте яблуня? Ну, щоб вона стала дорослою... Щоб на ній вже були яблука.

— П'ятнадцять років.

— П'ятнадцять! — вжахнувся юнак і гірко засміявся.— А липа?

— Липа? — перепитав старий гірник, не розуміючи, куди веде Стародуб.— Липа стає дорослою у сорок, п'ятдесят років...

— А дуб?

Дереза не відповів. Він догадався, чому Стародуб ставив такі запитання. «Ага, діду, якщо ти вже розміняв сьомий десяток, якщо ти вже сунешся з ярмарку і в тебе вже, так би мовити, підбито баланс, то

чого ж тоді клопочешся і чого не даєш нам, молодим, виспатись у вихідний день? Все одно тобі вже не покуштувати соковитого плоду оцих маленьких яблунь, бо вони зацвітуть тоді, коли тобі вже буде не до цвіту... Хіба не правда? Хіба заказано дивитись правді у вічі? Розплющ очі, дорогий Миколо Захаровичу, розплющ і подивись — ти запізнився з своїми планами, тобі вже мало лишилось жити у цьому гарному домі...» Так витлумачив старий гірник запитання Григорія Стародуба. Він нічого на те не відповів юнакові, а взяв лопату і почав копати ямку. І відразу ж взялись за діло малюки. Тільки один Григорій стояв і дивився, як старий гірник трудно довбає сухий грунт, як він змахує піт з порізаного життям чола, які неслухняні і які тремтячі у нього руки. Постояв трохи, потім ворухнув дужими плечима, зробив крок до старого гірника і сказав:

— Ясно, батя. Так тому й бути — гукну зараз «полундру». Матроси інших команд не визнають...

Він кинувся до гуртожитку навпростець. А за кілька хвилин з'явився з трьома красенями, дав кожному з них по лопаті, а сам підійшов до Афоні, щось шепнув йому на вухо. Афоня почервонів, запручався.

— А чому я? Хай он Нюся збігає...

— Ні, ти збігаєш, Афоню,— твердо сказав Стародуб.— Щоб негайно тут були всі дівчата з бригади Бойченко. Адже ти, здається, знаєш дорогу до їхнього гуртожитку...

Натяк про зальоти молодого шахтаря зробив свою справу: дорослі сміялись, а малюки здивовано спостерігали, як Афоня, червоний і гнівний,

сварився кулаком в бік Стародуба, прямуючи до дівочого гуртожитку.

Стародуб взяв з рук Дерези лопату, почав копати. Та не встиг він зробити і кілька рухів, як випростався, глянув на дорогу і весело підморгнув старому бровою:

— Важка артилерія суне, держись, братці!

І він почав викидати землю так, наче то копає не лопата, а справжній грейдер.

Дереза теж побачив зелену «Волгу», але не поспішав радіти. Він стояв, дивився, як машина здіймає кучугури пилу, підстрибуючи на вибоїнах, і в його думках снували одчайдушні слова: «Ленін ходив на суботники і на недільники, сам Ленін! Хіба забули вже про це? Невже забули?» А машина, навантажена вудками і всяким іншим рибальським начинням, поволеньки минала двір. Ось вона вже гойднулась, вибираючись на шлях, який вів з містечка. Невже не зупиниться? Невже Вакуленко не почує отих гарячих слів, які хоч і не були сказані, але які лунають у повітрі без звуку, бо вони безсмертні, як сама правда. І коли машина таки зупинилась, наче спіткнулась об щось пружне, мить постояла і тоді посунула заднім ходом, вирулила і пішла назад, до плацу, Дереза потер свої зашкарублі руки, повернувся до Стародуба, який безжурно наспівував одчайдушне «яблучко».

— Ere, яблучко,— сказав старий гірник,— ось я тобі скажу про нього, скажу... Зайняли ми маленьке німецьке містечко, це у сорок п'ятому було, зайшли в хату. А в ній одна стара жінка і кілька малюків. Обличчя у дітвори білі, а руки аж сині. Чого б то? Та хіба ж тоді питали? І так все ясно.

Дали ми їм котелок каші, жінка та роздала її дітям, а поряд з тарілками поклала по яблуку. Червонобокі такі, гарні, наче намальовані. Придивився я, аж вони справді мальовані, з пластмаси. Ех ти ж горенько моє...

Він сплюнув, глянув у той бік, де зупинилась машина, побачив Вакуленка, додав:

— Схоже на те, що ми з тобою, Гришо, до того не доживемось. Га?

І він пішов назустріч людині, яка прямувала до них у кирзових чоботях, солдатському картузі і в брезентовому плащі рибалки.

VIII

Хоч Григорій і наспівував на людях оте «яблучко», на самоті він гостро переживав «чепе», як він сам назвав розрив з Клавою. Юнак принишк, як та дитина, що нашкодила і тепер боїться кари. Найбільше він боявся кари отих великих і строгих очей, що дивилися на нього з фотокартки. Наталя... Ось кого він боявся! Вона була далеко, але її погляд, її незрима присутність завжди давались взнаки. Як він завинив перед нею! Навіть соромно признатись комусь — багато разів починав листа, але далі ось цього «Добрий день» не пішов... Чому відкладав? Шукав якихось особливих слів, але не знаходив.

Вечір зазирав у вікно, горнув у хату оксамитові вали туману і дощу. І на душі темно, наче надворі. Холодно. Аж дрож прокочується по спині. Григорій бере ручку і виводить: «Наталю, це пишу я...» Зупиняється, дивиться на дрібні, нерівні літери і дивується: ой, як же він погано пише! Букви стоять

косо, між ними великий розрив. Роздивився, а й самі букви неоднакові — одна маленька, друга вдвічі більша. От нещастя!

Кинув ручку, глянув у вікно. Туман і дощ. Мряка осені. Холод. Сльота. В такий вечір добре було б зіграти в шахи, але Петров десь пропадає цілими днями й ночами, якусь нову машину з Яровим задумали. Сходити до Бака? Так, краще йому сходити до матросів, а лист хай почекає кращих часів. От хоча б вранці. Сяде і напише. Хтось не дурний сказав, що вранці навіть ведмідь не такий страшний, як звечора. Ранок ніби рукою знімає з людини накип минулого дня — втому і важкі думки, скептичні прогнози і сумніви. Зі сходом сонця зникає темрява!

Надів кепку, кинувся в шумливий потік життя.

А вранці написав. Тільки не Наталі, а сестрі. Попросив Оленку дізнатися, як живе дівчина, з ким дружить, чи згадує його, Григорія, пропащу душу. Незабаром одержав відповідь: Наталя чекає від нього листа. Коли Оленка натякнула про Григорія, Наталя задумалась, а тоді й каже: «А чому ж не пише? Забув?» Вона більше нічого не сказала. Тільки була смутна і задумана.

От як, вона й досі чекає його листа! «А чому ж не пише?» Чули щось подібне, люди? Тільки смуток і задума. Таке враження, ніби він тільки вчора бачився з нею, потім пообіцяв зайти знову в умовлений час, та забарився. Здається Григорієві, що Наталя дивиться на нього і питає: «Де так довго ходив?»

Ну, якщо так повелася з ним його кохана, то — ніяких випивок і гулянь! Це — раз. Друге — робота! Одним словом — у забій! Тільки там, серед незрад-

ливих і гарячих друзів, він знайде розраду. І — вихід! І — забуття всього, що було.

Всього? Ні, він нічого і ніколи не забував. Так якось вийшло... Потім він, може, й пояснить все, розкаже правду, щоб знала Наталя... Це — потім. Зараз — лист.

Сів і швидко написав. Розповів про роботу, про товаришів, пообіцяв навіть у відпустку приїхати. Одніс конверт і вкинув його у поштову скриньку.

Іванченко сидить за своїм робочим столом, дивиться на зошит «Для пам'яті» і ніби вичитує з нього слова: «матроський кубрик». Або точніше: матроський суд. Суд строгий, безпощадний, безкомпромісний. Судять в ньому по найвищому кодексу — по честі. Зганьбив честь — відповідай. Просто так — не витерпіли і почали судити. Їм мало того, що ходять по вулицях, патрулюють біля кінотеатру, ресторану, вони ще й судять. У них є таке право? Як вони чинять? А дуже просто — можуть відібрати у бешкетника постіль, можуть по потилиці надавати. Га? От як — по потилиці... Суд чи самосуд — не добереш. Що думає про це Шовкопляс?

Шовкопляс, не підводячи голови, пильно вивчає на секретарському сукні чорнильну пляму. Хтось колись потягся до авторучки, що стоїть у підставці, розписався і лишив на сукні невеличку плямку. Цікаво, хто б ото міг бути? Шовкоплясові давно вже треба відповідати на запитання, але він ніяк не може одірвати погляду від плямки. Вона з маленької перетворюється на велику, росте і починає кружляти. Разом з нею кружляють слова: суд, кубрик, право,

кодекс, матроси. Як зрозуміти Іванченка — схвалює він той суд чи не схвалює? Що треба казати? І каже так, як і належить: розпливчасто і нейтрально:

— Комсомольський штаб у нас працює добре, але є недоліки. За останній час хуліганство зменшилось на...— тут Шовкопляс хапнув себе за кишеню на гімнастьорці, де, певне, лежали якісь його записи, та Іванченко рухом зупинив його.

— Я не про це кажу. Штаб дійсно взявся за справу. Але чи поцікавились ви, як у матроському кубрику? Чули про такий? Буваєте в гуртожитках?

Шовкопляс обурюється. Чи буває він у гуртожитках! Та де ж і бувати, як не там. Адже молодь живе в гуртожитках. Недавно перевірив усі червоні кутки, підкинув літератури...

— Не будемо ухилятись від теми. Так ось — кубрик. Таня Приходько в захопленні від нього. А ви?

— Я проти перевищення влади, прав, наданих статутом комсомольського штабу. Це, мабуть, все Стародуб... Той любить розмахувати руками!

— Не в Стародубі справа, і взагалі він мене не турбує. Чому ніде не видно вікон сатири? Був я оце в місті, такі вікна бачив, що любо глянути. Цілі натовпи збирають. Хіба у нас нікому карикатуру намалювати? Чи дотепного вірша скласти?

— В кожному гуртожитку виходить стінгазета,— Шовкопляс таки добув свої записи, почав вичитувати: — У зразковому виходить двічі на місяць, у четвертому — один раз. В редколегії залучено кращих вибійників...

Іванченко зробив нетерплячий рух.

— З'явилась нова форма — вікна сатири. Прекрасна річ. Комсомольці прагнуть ініціативи, дії.

Дайте їм де розвернутись. Скличте актив і починайте. Без розкачувань, а так, щоб завтра перші вікна вже були на найвидніших місцях — в нарядній, в їдальні, в магазинах, просто на вулиці. Матеріал треба перевіряти суворо. Це — обов'язково. А якщо все буде перевірено, тоді малюйте лиходія, висміюйте його безжально. Це допомагає... Одним словом, завтра вийду подивитись перші вікна.

Іванченко стомлено примружив очі, даючи зрозуміти, що розмову вичерпано, а Шовкопляс радісно потирав руки: таки і на цей раз врятувала кругла фраза! Ні, що не кажи, а він не одну собаку з'їв на комсомольській роботі. Не бери на себе більше того, що тобі дано, помовч, коли треба, відбудься загальником — тобі ж краще. А то бовкнеш щось, потім кліпай очима. І щоб довести, що він таки на висоті, Шовкопляс, прямуючи до виходу, кидає:

— Ми такі вікна влаштуємо, що хуліганам жарко стане! І дармоїдам!

— От-от,— кивнув Іванченко.— Не забувайте про дармоїдів, водяться ще такі і в нас. Дайте їм комсомольського перцю!

Коли Шовкопляс пішов, Іванченко невесело посміхнувся своїм словам: комсомольського перцю. Де вже той перець візьметься у людини, яка погрузла у паперах по самі вуха!

IX

Міра зусиль і подвигу людської душі, де твоя межа? Хто виміряє глибінь молодечої звитяги тих, що погожого дня, кинувши востаннє погляд на безхмарне небо, поринає в темний і вогкий морок під-

земного царства вічної тиші? Вона, людина, йшла до глибин підземних сховищ повільно і трудно: рубала товщу вперто, метр за метром, вгризалася міцним металом, пробивалася вогнем, волею, злістю, силою душі. Так, душі. Треба мати справді сильну і мужню душу, щоб отак невпинно і терпляче довбати отой хід, який веде до сховищ підземних скарбів.

Шахтарів-прохідників називають фронтовими розвідниками. Вони першими приймають на себе вогонь неподатливого фронту, зрадливого завалу, підступного газу. Обачність, власна кмітливість і надзвичайно розвинуте почуття самозбереження тут виступають гостро. Не схиб: допомога товариша тобі забезпечена, але вона може запізнитися. Дивись уважно і пильно: природа не здається без бою. Так на передньому краї воїна-розвідника підстерігає ворожий снайпер, навісний вогонь, засідка. Ось чому прохідники, як і розвідники на фронті, оточені ореолом романтики і слави. Бути прохідником — означає бути воїном переднього краю, того краю, де щоденно, щогодинно точиться боротьба, палає вогонь двобою, кипить людська пристрасть, гартуються характери, кується воля.

Все тут має високу температуру: порода, метал, з якого зроблено твою зброю, бетон, який шумить за опалубкою і лягає вічним мовчуном і опорою, загребущі руки грейдера, людські серця, які стукотять і палають жадобою перемоги над стихією, почуття дружби, отого незрадливого і чистого, пропаленого на вогні двобою побратимства, якому судилося стати великим чистилищем людських душ. Все, що приліпилося до твого єства, до твого характеру — егоїзм і дріб'язковість, намул заздрості і самозакоха-

ності,— все тут згорить, попелу не лишиться. Людину видно, як на долоні, з усіма її вадами. Тут від людського ока не сховатися, не загубитися в шаленому гаморі штреку.

У великій злагоді, у якомусь невловимому ритмі поєднано волю людини і волю машини. Машина тут стає другом і рятівником, розумним і надійним твоїм однодумцем. Навіть відбійний молоток, «обушок двадцятого віку», як прозвав його інженер Петров, дихає одним з тобою повітрям, стукотить в унісон з твоїм серцем.

Микола Вовченко, прославлений «ас проходки», похмурий на вигляд чоловік, сьорбає з своєї солдатської алюмінієвої фляги газовану воду, тикає пальцем на масну товщу породи, викрикує слова, які важко відразу сприйняти:

— Настебом! Не пупом, а то розв'яжеться! Настебом — вколи добряче, тоді відвертай!

З обличчя Стародуба струменить піт. Щось пекуче шкребе в горлі, щось заливає очі, вони щемлять, наче після закапування. Він вчиться рубати породу «настебом» — однією рукою. Тоді не така дужа вібрація. Важкенький молоток — дванадцять кілограмів,— але сила у хлопця є, не вистачає тільки проворності. Це бачить Вовченко, злиться, хапає молоток з рук змокрілого бригадира:

— Пупа бережи, кажу! Настебом,— гримить він і швидко, наче іграшку, заносить молоток. Грім, стовп куряви — і вже важка брила котиться до ніг, провалюється у мороці. Ще грім, на цей раз затяжний, рокітливий, мов удар неба, затуленого темними

хмарами,— і вже нога Вовченка зробила рух вперед, вона посунулася в глиб штреку. Пройдено якісь десять сантиметрів, може п'ять, але ж пройдено, бо нога посунулася вперед. Сантиметри. Що за міра? А з них складаються метри, десятки, сотні метрів. Отак і знай — посувайся, по одному сантиметру, по п'ять, але посувайся. Не втирай поту: тільки обличчя ще більше лиснітиме, позаганяєш у нього пил, не одмиєшся потім. Ось буде пауза, висохнеш за одну мить. Чуєш, як струменить свіжий «надвірний» вітер? Вколюй собі...

Так, крутий пласт, порівняно з цією породною товщею, з цим кам'яним муром природи, то — забавка! Порода... Тисячами, мільйонами років лежала вона під вагою землі, перетворювалася на кремінь, на похмурий і безликий камінь, оздоблений попільцем великого вогнища минулого. Пропалений і стиснутий, він не хоче кришитися, він ламається коржем, отаким собі коржиком, у якому — півтони. Рубай, рубай його, все на світі має межу, має межу і оця міць каменю. Настане час, гримне останній раз підземна пневматична батарея — тоді клич хлопців, хай женуть вагончики, хай забирають те, що вони, прохідники, так довго і терпляче, так трудно і настирливо відвойовували у землі.

Після першої зміни не хотілося їсти, не хотілося пити. Лежав Григорій на ліжку, поклавши ноги на бильце. В обличчя юнакові дихала темна паща землі, обсипала його гарячим попелом, а грім молотків стрясав усе тіло. Кулеметний бій? Так, бій не вщухав, він продовжувався. Як неймовірно гамірно, оглушливо і неспокійно на світі! Хотілося заткнути вуха, заритися обличчям у ковдру... Таки зарився,

затих. Проспав кілька хвилин, прокинувся і відчув, що все тіло гуде, наче його цілий день товкли у ступі. Схопився, ноги і руки не слухалися. Та він дотягся до столу, витяг з пачки сигарету, закурив. Посидів трохи, потім незчувся, як упав на постіль і заснув. Прокинувся вранці від голоду, руки і ноги знову стали слухняними, тіло не гуло. Просто диво, наче й не рубав учора породи. Кинувся в їдальню, замовив дві порції гуляшу, кухоль пива.

— Міцненький горішок отой пласт К! — сказав Григорій Дерезі, коли зустрілися.— Ох і міцнющий!

— Міцненький,— погодився Дереза.— Судомить?

— Аби тільки судомило, а то викручує, трощить кістки, наче хоче переламати на шматочки. І як тільки витримуєте таке, Миколо Захаровичу? Я ось і то...

— Звичка, голубе. Звикнеш і ти, скоро звикнеш. Тоді й кісток не трощитиме. Відразу після зміни на танці підеш.

— На танці? Ой, щось вчора не тягло...

— Потягне.

Дивний оцей чоловік — Дереза. Вчора разом з ними цілу зміну лазив, допомагав Вовченку вчити людей, а зараз ось сидить чисто виголений, свіжий, бадьорий і навіть про танці натякає. Ніяких слідів втоми, ніяких скарг. Що воно? Звичка? Ні, тут не тільки звичка, мабуть...

ТРЕТІЙ ГОРИЗОНТ

І

Він виблискував неземними фарбами, мов самоцвіт, і манив людські погляди. Він значився на всіх картах підземних сховищ Донбасу, про нього сперечалися, писали в газетах. Минали роки, а він лишався недоторканний. До нього, Третього горизонту, наче й рукою подати, а рука чомусь не дотягалась, безсило повисала у повітрі і бралась за те, що було ближче. Так, до нього було далеченько! Треба докласти великих зусиль, щоб він нарешті розкрив свої скарби.

Не дочекавшись планових асигнувань на відкриття пласта, ентузіасти вирішили своїми силами піднести країні самоцвітний подарунок. Люди не раз бачили той пласт у розрізі, на гарно зроблених кресленнях, але їм цього вже було мало — хотілося помацати його руками і подивитись на власні очі. Їм не терпілося добратися до тієї великої комори багатства і оволодіти самоцвітами. Кращі відбійники взялися за це діло.

Люди вперто і радісно просувалися до мети, як раптом прийшло лихо.

У цього лиха було гладенько голене обличчя, строга гімнастьорка, застебнута глухо і щільно на всі гудзики, армійського фасону чоботи і металевий голос. Такий голос буває у командармів, прославлених театральних басів і в старшин роти. Хіба то рідкість, коли старшину роти призначають саме за його голос, а не за інші людські якості? Можеш мати що завгодно — культуру, спеціальну підготовку, організаторський талант, але якщо у тебе бракує металевого голосу — не бути тобі старшиною. Не можна, звичайно, сказати, що оця людина, яка зараз сидить перед Іванченком у строгій гімнастьорці, славиться тільки одним голосом. Ні, секретар парткому знав за нею й інші добрі діла. От, приміром, уміння організувати так званий навальний наступ на головному напрямку.

Павло Матвійович Гунько, кругловидий, рум'яний, підкреслено офіційний, справді славився вмінням організувати за всяких умов отой навальний наступ. Гунько — справжнє чудо віку. За штатами він належав до планово-економічного відділу тресту, а насправді був правою рукою начальства, спеціалістом по штурмах. Намітився десь прорив — летить на місце Гунько, бере у свої руки кермо правління і відразу ж становище на шахті круто міняється, крива вуглевидобутку повзе вгору.

У штурмові дні — в останню декаду кварталу та в останній місяць року — Гунько блискавично, мов метеор, з'являвся то на одній шахті, то на другій, і всюди добивався успіху.

— Шурує Павлуша,— казали у такі дні працівники тресту, заглядаючи у газетні зведення.— Про-

сто диво, а не людина. Всього два тижні, як поїхав, а дивись, що робиться...

Штурми, організовані Гуньком, приносили успіх, шахти сяк-так зводили кінці з кінцями, в центр летіли бадьорі телеграми, а Гунько, вдоволений і ще більш розчервонілий, повертався з поля навального наступу під грім оплесків. На нього зливою сипалися накази з подяками, премії, слава. Інколи, правда, хтось шепотів йому в спину холодне і отруйне «пінкозбирач», але це не бентежило Гунька. Він купив собі чорну «Волгу», повісив біля вітрового скла капронового чортика і гасав по курних донецьких шляхах.

Ось і зараз ця чудо-людина, розвалившись у кріслі начальника шахти, знічев'я мружила холодні сірі очі і металевим голосом викладала перед секретарем парткому своє кредо:

— Головне — не розпорошувати сил, брати приступом, не ухилятися від мети. Засоби? Та всі, якими наділила нас матінка природа. Машини, руки, ноги, весь людський потенціал, все без винятку.

Іванченко похилив голову. Людський потенціал... Слівце! Не звик секретар парткому так говорити про людей. Потенціал? Так говорять про поклади нафти, солі, вугілля, метану... Звідки такі слова? Гунько вже говорить давно, перерахував усе, а от про людей згадав тільки раз, та й то — людський потенціал. Як притулити це визначення, цю холодну абстрактну категорію до живих людей, які мають свої імена, прізвища, свої характери, душу і серце?

Та Гунько не належав до людей, які вміють читати чужі думки, він втішався тільки тоді, коли слухав себе, тому продовжував:

— Втрати? З цим не рахуються, мета виправдує засоби...

Треба слухати, бо Гунько тепер — гроза. Не всі можуть чекати. Трест був нетерпеливий, він зневірився у керівництві «Пролетарської-Крутої», йому набридли обіцянки. І ось — несподіване рішення. Вакуленко, мабуть, вдома, розгнівався і втік, а цей он сидить вже на його місці.

— От ви тут філософствуєте, замість того щоб видавати вугілля,— вів своє Гунько.— Що таке пласт К? Це — чиста філософія. Міркуєте так, як колись міркував одноосібник-середняк: запас не обтяжує. Клав такий горе-господар у засіки зерно, зберігав на «чорний день», коли не вродить. А зерно те пріло, втрачало свої цінні якості. І це в той час, коли зерно можна було б пустити в господарський обіг. Чи не так?

— Пласт К шахті дуже потрібний, адже ми вугілля будемо видавати не тільки цього року, а й наступного,— заперечив Іванченко.— А якщо говорити точніше, вугілля рубатимемо ще не одну сотню років.

— Філософія! — зневажливо мотнув головою Гунько.— Так вас і звуть у тресті — філософи. Вашого Вакуленка знав я колись іншим. Тепер я розумію звідки вітерцем дме... Це ви його збили на філософію! Але у нас тут не філософський факультет, а гарячий фронт. Мастаків на фрази розвелося чимало, а от добрих організаторів виробництва щось малувато.

Гунько встав. Поскрипів своїми чобітьми, ніби давав зрозуміти, що він не має наміру далі вести розмову.

— Буде у нас вільний час — поговоримо про це докладніше, а тепер — до діла. Якщо є конкретні пропозиції, прошу...

Іванченко почервонів. Не міг звести голови, не міг дивитися на округле самовпевнене обличчя Гунька.

— Пласт К треба готувати, на цьому стою твердо, нікому не дам руйнувати шахтарську мрію.

— Так ви й шахтарів підбили на це? Якщо навіть керівник партійної організації...— Гунько не докінчив. Він аж відсахнувся, коли побачив очі Іванченка.

— Керівник партійної організації не погоджується знімати бригаду прохідників з пласта К. Це моя конкретна пропозиція...

— Пропозиція? — сміється Гунько.— Ні, це не пропозиція, а наказ. Але майте на увазі, що зараз тільки я, чуєте, тільки я можу давати накази, більше ніхто. Вакуленко це зрозумів, раджу і вам зважити...

— Зважив,— Іванченко теж встав, голова його уже не хилилася.— Зважив і кажу, що без спеціального наказу тресту не припинимо робіт на Третьому горизонті.

— Завтра матимете спеціальний наказ.

— Не вірю. Цього не може бути. Вже стільки зроблено!

— Все може бути.

— Але ж слухайте, Павле Матвійовичу,— Іванченко швидко обійшов стіл, наблизився до Гунька, торкнув його за плече,— слухайте, Павле Матвійовичу, ви повинні знати, що вся партійна організація, весь колектив шахти запалений, мобілізований ідеєю нових проходок. Маркшейдерська служба дослідила пласт, він обіцяє великі блага в майбутньому. Це —

золота жила. Це те повітря, яким ми дихаємо. Зрозумійте, справа тут складніша, ніж здається. Пласт хвилює всіх, з ним у нас зв'язано так багато надій...

— Надіями зараз жити не можна,— сухо відказав Гунько і вивільнив своє плече. Отак, ледь ворухнув ним і легенько скинув руку Іванченка.— Запам'ятайте це. І запам'ятайте ще одне: мене особисто ваш пласт не хвилює...

Як пожалкував Іванченко за свій необачний жест довірливості! Невже він не бачить, з ким має справу? Це горлохват, збирач піни, демагог, штовхач, а він, Іванченко, ще хотів задушевності у розмові, повного взаєморозуміння. Скільки разів картав себе за надмірну довірливість, а тепер, бач, знову вскочив у калюжу.

— Вибачайте,— нарешті промовив пересохлими губами Іванченко,— я помилився...

— Бачите? — пожвавішав Гунько.— Бачите свою помилку? Це добре, що відразу зрозуміли. Це — на вашу користь. Скличте партійні збори, мобілізуйте всіх комуністів на фронтальний наступ. Все для вуглевидобутку! Ми витягнемо шахту!

Він навіть руку потис Іванченкові, потис міцно, як однодумцеві, хоч і переможеному. Порожевів на обличчі, яке й до того лисніло від бундючності, сипав словами, мов з решета:

— До мети йдуть прямо, атакують в лоб. Рішуче і навально, щоб аж дух забивало! Отоді буде толк. Буде парад переможців!

Іванченко не встиг і слова мовити, як Гунько вже забув про нього, схопив телефонну трубку, приклав до вуха, гукнув:

— Це — Гунько. Негайно викличте до мене всіх начальників дільниць.

Секретар парткому надів кашкета і вийшов.

А Вакуленко, на диво Іванченка, преспокійно порався на своєму городі.

Секретар парткому ще з вулиці помітив його чорну брезентову куртку, в якій Вакуленко любив ходити на полювання.

— Яка покора на обличчі, яка смиренність! — гукнув здалеку Іванченко. Він був збуджений після розмови з Гуньком, не міг стримати себе.— А я, наївний, думав, що ти зараз гризеш нігті, головою об одвірок б'єшся...

— Про що ти? — блимнув сердитими очима Вакуленко, не підводячи голови.

Іванченко застиг на місці. Вакуленко питає так, ніби нічого на світі не сталося. Як це зрозуміти? Хотілося плюнути на грядку, просто під ноги тюхтієві, обкрутнутися і кинутися геть з цього осоружного городця, обрамленого сухою, обгризеною акацією. Але він цього не зробив. У серці назбиралося стільки люті, що він не мав сили відмовити собі в розкоші — вилити її тому, хто оце зігнувся в покорі над грядкою.

— От ти копаєш грядку, грудочки розпушуєш грабельками, квасольку збираєшся садити... Гарна квасолька вродить, буде тобі й діткам твоїм на суп! Уявіть собі — крупний спеціаліст Донбасу квасольку садить! Ідилічна картина! Просто сльози лий, та й годі! Вправляй ту картину в позолочену раму, на виставку посилай. От, мовляв, які гарні справи на шахті «Пролетарська-Крута», як тут все йде добре!

Дивляться на ту картину підстаркуваті дамочки, пропахчені носовички дістають з ридикюлів...

Вакуленко невдоволено засопів, але Іванченко не дав йому й слова сказати.

— А тобі ж, голубе, в цю хвилину треба не груддя розпушувати, а своїм басом, чи баритоном, чи дискантом, одним словом, чим бог послав, крушити неподобство! Воювати! Так, воювати, битися, відстоювати правду, мужньо кидатися в атаку, нищити лихо. Писати лист в ЦК, в пресу, одним словом, не захищатися, а воювати! А ти? Що ж ти? Розучився боротися?

Іванченко передихнув, навіть спробував було посміхнутися, щоб надати своїм словам більшої отрути, але з цього сміху нічого не вийшло, бо Вакуленко важко гепнув лопатою об вологий грунт аж ручка тріснула, сказав раптом:

— Боротися? Проти Гунька? Але це все одно, що стати на «стезю» Дон-Кіхота. Часи рицарів минули навіки.

— Не ті слова, голубе, не ті слова ти говориш,— в свою чергу перебив Іванченко товариша.— Рицарі є, вони будуть завжди. Вся наша партія — це велике товариство рицарів, благородних рицарів. Трохи високопарно, правда? То нічого, аби було справедливо. Я тобі ще не все сказав, тільки ти не перебивай мене, а послухай до кінця.

— То, може, хоч в хату пройдемо? — ніяково посміхнувся господар.— А то якось незручно... Розмова, мабуть, буде довгою?

— Ні,— рішуче ступив до нього Іванченко.— Ні, я ось скажу те, що думаю, і піду. А ти потім будеш копати грядку, на дозвіллі подумаєш про мої слова.

Так слухай. Нас з тобою називають філософами. Гарне слівце підшукали! Цікаво, хто його підкинув? Ну, хай... Так от, філософи. Давай подумаємо, що це означає. Філософ, як відомо, шукає невторованих шляхів до істини. Праця його не з легких, що не кажи. Адже він вкладає у справу дух творчості, дерзання, навіть риску. Риску, зауваж. Чи не здається тобі, чоловіче, що це межує з смертним гріхом? Дивуєшся? А от є люди, які вважають все це великим гріхом. Шукати? Дерзати? Творити? Та для чого ж? Все знайдено, все створено, все вивідано. Йди, як сказано, і все. І тобі менше клопоту, і нам. Не мудруй. Натискуй і диши. От як, брате мій... Твоє діло, як у того мірошника,— підкрути і сядь. Дме вітер? Дме! Мелеться? Ого, мелеться, та ще й як! Так чого ж ти хочеш? Чого тобі лізти на небо? Що ти там забув? Філософ...

Іванченко аж сплюнув, так йому муляло оте слово — філософ.

— Отак, ми з тобою потрапили до філософів... Чому? Бо, бач, зазирнули у недозволене, перейшли якусь межу... Взяли на себе більше, ніж нам належить брати. Чи так воно? Ой, не так, брате...

Він раптом змовк, обличчя його вкрилося хмариною задуми. Постояв мовчки, перечекав якусь хвилину, ніби збирався з думками, потім знову кинувся у бій.

— Ось ти кажеш — рицарі перевелися. Ні, рицарі не перевелися! Їх побільшало... У сто крат побільшало! Кожна людина мусить бути рицарем. Треба за щось боротися, битися. З такого тіста нас замішано, на такому вогні печено, що не нам скисати, не нам.

Вакуленко ворухнув руками.

— Що ж це ти, Даниле Степановичу, лекцію мені надумав читати, чи що? Невже гадаєш, що я політично відстала людина?

— Нічого я тобі не читаю, не вигадуй,— раптом знизив тон Іванченко.— Абсолютно нічого... Це, знаєш, міркую... Міркую вголос. Раджуся, на тобі перевіряю свої думки. Не криюся, була у мене і потаємна думка: сколихнути тебе. Однак бачу, що не добитися мені своєї цілі. Надто трудне завдання звалив собі на плечі. Не розрахував сил, так би мовити...

— Що ти маєш на увазі? Кажи прямо.

Іванченко не поспішав з відповіддю. На очах у свого співрозмовника він видимо прочахав, гаснув його допіру яскравий вулканічний запал.

— Кажи, не тягни,— підштовхував його Вакуленко.— Якщо розпочав за здравіє, не закінчуй за упокій.

Секретар парткому уважно розглядав листя на низенькій вишні. Можна було подумати, що саме це листя його найбільш цікавило зараз.

— Я чекаю відповіді на запитання,— повторив Вакуленко. Він навіть поблажливо посміхнувся.— Не годиться під час співу міняти тон, можна зовсім з голосу збитися...

— Тон збавляють тоді, коли відчувають, що слухачі не запалилися пристрастю митця. Це правило знає кожен співак.

— Іншими словами? — насідав Вакуленко.— Можна точніше?

— Можна. Якщо у тебе душа не з лопуцька, негайно їдь до керуючого трестом, добийся, щоб

забрали від нас Гунька. Він нам потрібний, як собаці п'ята нога...

Вакуленко посміхнувся.

— Це я повинен їхати? Я? Так, мовляв і так, заберіть Гунька, я сам справлюсь. Ох і надумав же ти гарненького! Наговорив сім мішків гречаної вовни, а потім прорік: «Їдь!» Ні, це треба вміти.

— Та слухай ти, огороднику миршавий! — крикнув Іванченко.— Не про тебе мова! Про нашу справу, про Третій горизонт! Буде у нас отой пласточок К, буде майбутнє шахти. Ти спеціаліст, ти діло добре знаєш, розкажи там, розжуй їм, якщо треба, в рота поклади... Хіба ти не бачиш, куди гне їхній Гунько? Як ти можеш спокійно сидіти вдома? Адже він почав з того, що заклав динаміт під наші резерви...

— Який динаміт, про що ти?

— Як про що? Я говорю про те, що Гунько оце зараз, поки ми з тобою варнякаємо, дзвонить у трест, умовляє видати наказ про припинення прохідних робіт на Третьому горизонті.

Дебелий Вакуленко похитався на ногах, мов велетенський маятник, потім раптом ступив крок, наблизився до Іванченка.

— Невже ти віриш, Даниле Степановичу? Невже ти віриш, що нам вдасться відбитися? Ти ж знаєш, що досі не вдавалося. І не тільки нам, нікому. Є речі, які нам не підвладні. І тобі, і мені. Ми — маленькі люди.

— Ні! — скрикнув Іванченко.— Ні, не маленькі, бо вже з вусами! Треба діяти негайно, підняти всіх на ноги, сказати те, що думаємо. До обкому достукатися, до ЦК, якщо треба, дійти.

— Не та ціль, щоб по ній палити з усіх гармат,— саркастично посміхнувся Вакуленко. Видно було, що він не поділяв настрою секретаря парткому.— Не той випадок.

Це ще більше розлютило Іванченка.

— Не той випадок, кажеш? А згадай нашу розмову про спутаного коня. Хоче коник перейти в галоп, а путо не пускає, не дає ширше ступати... Казав таке? Ти — казав?

— Казав,— похилив голову Вакуленко.— Казав, але більше не буду. Не хочу ходити у філософах. Набридло.

— Отакої, брате, завів? Ну, знаєш...

Іванченко вже хотів піти геть, та раптом ще раз обернувся до начальника шахти, випалив йому:

— Знай, що ти — капітулянт! Так і запишемо... Казав мені сьогодні Гунько, що ти вже порозумівся з ним, я не повірив. Тепер вірю. Ось за цим і приходив до тебе. Спасибі за відвертість.

Іванченко швидко пішов по стежці. Але не встиг він і десяти кроків ступити, як його догнав Вакуленко, взяв за плече, зупинив.

— Від суперечки не втікають, Даниле Степановичу! Це не в твоєму характері.

— Суперечка? — зупинився вкрай здивований Іванченко.— Яка суперечка? Не бачу. У тебе ж немає жодного аргументу, жодного!

— Є аргумент,— твердо сказав Вакуленко.— Ось давай присядемо, я тобі дещо скажу.

— Ні, кажи тут.

— Гаразд. Так от — розмову про спутаного коника забудь, Даниле Степановичу. Інакше можеш потрапити в опортуністи.

— Тобто?

— Є така реальна можливість. Коли я натякнув про необхідність нового шахтобудування, мене так і назвали — опортуніст. Після цього слово «філософ» вже не муляє мені.

— Хто тебе назвав?

— Сам керівник тресту Клим Іванович Самохін.

— Що він сказав?

— Щоб я план давав на старій шахті, нових ніхто не збирається будувати.

— Надіюсь, ти не вимагав від нього нової шахти? Ти говорив тільки про новий горизонт?

— І про нові шахти говорив. Трестові їх потрібно принаймні сто. Інакше коник буде спутаний. Залишаюсь при цій думці і зараз, але говорити про це не буду. Досить з мене того, що маю. Опортуніст і філософ. Досить.

Іванченко сумно подивився на товариша.

— Власну шкуру бережеш? Ну, бережи...

На цей раз він вже не оглянувся, вийшов з двору і подався по курній вулиці шахтарського висілка.

II

Він любив землю, хоч ніколи не косив, не сіяв. Замолоду подався на шахти, тут і застряв на все життя. Ось уже скоро півстоліття, як він тільки те й знав, що шугав швидкохідною кліттю в підземелля, рубав кам'яну товщу. В його руки і обличчя в'їлися чорні цяточки, лишилися там назавжди. Він став ветераном Донбасу, майстром відбійного молотка; любив свою професію, пишався тими званнями і відзнаками, які заслужив, але навіть у дні свого най-

більшого робочого успіху, коли натискував на ручку молотка і бачив, як перед ним поступалася земля, він чув шум гречок і передзвін жайворонків. Якби не став гірником, він був би Мічуріним чи Симиренком. Бо любив землю, рослину, подих вітру, напоєного квітуванням, шепіт листя на клені, чебрецевий степ.

Це була його пристрасть, всевладна, така пекуча і тривожна, мов перша любов. І саме тому приховував її від людей. Часто картав себе мовчки, називаючи то макорженіком, то мамалигою — найобразливішим словом, яким дразнилися в його молодості хлопці. «Ти мов та дівиця красна, не витягнеш тебе з грядки»,— не раз казала йому покійна дружина. З нею було просто — відмовчувався, а от коли його заставали за цією роботою знайомі гірники, тоді він випростовувався і так буркотів: «Отакі тепер пішли дівчата, голубе! Вткнула в грунт тих пару кущів, а вони й в'януть недоглянуті! Треба ж хоч трошки підкопати та обгорнути».

Такий був Дереза, прославлений шахтар, герой праці, майстер вугілля і невизнаний садівник. З роками, коли голову потроху обсипало білим цвітом, він уже не крився з своєю пристрастю, виписав собі агрономічні журнали, довідники та порадники, спеціальні газети і навіть праці вчених, які кохалися у хліборобстві. Читав кожну статтю, щось собі виписував у блокнот, і незабаром його невеличкий палісадник і весь город буйно зазеленів. Тут стояли головаті соняшники і плелася по тину красоля та синьоцвіт, під яблунями дозрівали гарбузи, на горбку бралися смагою кавуни та дині, а попід парканчиком височіли тоненькі, мов дівчата-підлітки,

тополькн. Старий виписував саджанці з Млієва, Артемівська, і незабаром в його саду вже ніде було ступити. Коли гірник «набив руку» на садівництві, йому вже стало тісно в своїй садибі. Спочатку він обсадив шахтний двір, а згодом окинув оком площу у висілку, розпланував її і підніс начальству папір, в якому говорилося про фруктовий сад. Довго той папір лежав мертвим каменем, нарешті повернувся з резолюцією: «Схвалюю». Запломеніли очі у старого! Ось де він розженеться, ось де він покаже, що недаремно читав книги і журнали...

Сьогодні ще тільки п'ятниця, де ще та неділя, а вже Дереза на площі. Вимахує саморобним метром, мітить ряди майбутнього саду. Прикидає так і так, щоб усе було рівно та розумно, адже коли візьметься дерево коріннням, тоді вже пізно буде планувати — це треба зробити зараз. Отут буде альтанка, отут — велика клумба, а це майданчик, де гратиме оркестр. Гратиме! Якщо сад прийметься, зазеленіє, тоді вже начальство не відкрутиться, поставить ряд стільців і навіс для музикантів. А то ж повелося — все в клубі та в клубі тому. Духота, дихати нічим, молодь аж пашить, а танцюють, бо тут — музика. А чи не краще буде, якщо музику ту — в сад? Не тільки для молодих тоді будуть грати, а для всіх. Хай один танцює, треба ж молодому кудись силу вганяти, а я ось сяду на лавочку, розпалю люлечку, покурю, послухаю, помрію...

Дереза вдивляється у вимріяний сад. Його ще немає на світі, але він його бачить. Рясний, зелений, квітучий. І — великий. І — загальнодоступний. Самі посадили, самі радіють, що виростили таке чудо на пустій землі. У святковий день тут повно людей. Он

іде під ручку з своєю дружиною Багатур, рипить його дерев'янка, але шахтар іде молодцем, даму свою веде, мов паву ту. А далі хто ж то? Ага, це його зятьок Яровий, поряд з ним Ніна, він несе хлопчика на руках, маленького, нетямущого. А з другого кінця в сад заходять матроси, галасливі, підтягнуті, ніби на парад вийшли. Гарні хлопці, нічого не скажеш, відразу все навколо повеселіло, як з'явилися. А там он розфранчений Афоня, кланяється всім, за ручку з хлопцями здоровкається. А то ж хто? То Орлик з своїми дружками-західняками, вбралися в святкові куценькі піджачки з вишивкою, на крисанях по червоній квітці... Григорій Стародуб з своєю Золушкою прийшов, вклонився йому, Дерезі, пішов собі в тінисту алею. Тепер в сад вливається квітчаста злива,— то прийшли бойові подружки Музи Бойченко, вся бригада — дівчата як на підбір! Хоч у загс веди, хоч на дошку пошани занось — краса!

Дереза посміхається всім зустрічним, рукою запрошує — заходьте, очима манить — не минайте, посмішкою підбадьорює — ходіть сюди, осьдечки є де присісти, ось де можна постояти, подивитися на клумбу, на рясне дерево, що аж гнеться від плодів. Дозволяється не тільки дивитися. Хочеш — простягни руку, зірви яблучко, піднеси коханій чи синові своєму. Можеш, бо сад — твій, ти сам його посадив, доглянув, зберіг. Та враз Дереза заперечливо хитає головою і навіть рух нетерпеливий рукою робить — не так, ні, не так, ні, не так треба пригощати людей. Ось він заходиться і придумає інакше. Все по порядку: спочатку хай люди обдивляться, повсідаються, послухають музику. А коли

вже всі будуть у зборі, тоді Дереза піднесе їм сюрприз.

Той сюрприз він приготує завчасу, адже має бути все як слід. Він такого ніде не бачив; можливо, тільки великі багачі могли дійти до такої думки. Але робочому чоловікові все можна, навіть отой сюрприз... Адже чоловік той — найбагатша людина в світі, бо йому належить тепер і земля вся, і її надра, і небо, і сонце, і шахти, і сад оцей... Так чого ж скромничати? Гуляти так гуляти! Сюрприз так сюрприз!

У ту хвилину, коли в саду повно людей, коли оркестр грає марш, коли всі вже мають своє місце — на центральну алею, що біля клумби, вбрані по-святковому дівчата вносять великі лозяні кошики. Ставлять проти поважного гірника та його дружини, дістають фрукти і подають гостям. Всім без винятку — по кульку. А в тому кульку — краса. Стиглі яблука, груші.

— Це вам з нашого шахтарського саду! Гостинець вам і вашим діткам!

І при цьому — уклін низенький, як на весіллі або в театрі.

Дереза аж очі заплющує, так йому добре на душі. Він так замріявся, що навіть не почув, як хтось зупинився біля нього. Дереза оглянувся, розплющив очі і побачив біля себе Багатура в спецівці.

— Чого стовбичиш на площі, мов опудало?

Після казкового сну — отаке слово: опудало! Відповів, щоб тільки одчепитися:

— Синичок приманюю, хочу клітку завести на старість.

— З отим дрючком у руці? Багатенько наманиш...

— Скільки треба, стільки й наманю,— сказав Дереза, одвернувся від Багатура і тихенько засвистів, ніби справді підманював до себе синичок. Та Багатур не відставав від свого друга, чіплявся, мов смола:

— Ти ось посвистуєш собі у сиві вуса, мрійництвом захопився, мов маленький, а й не туди, що твій Третій горизонт уже на ладан дихає... Гунько кадить густо, можна вчадіти.

— Він уже тут? Ну і чого він хоче?

— Ти ще питаєш! Хіба не ясно? Діє він, як та дурна баба: була у баби купа хмизу, надворі холодно, от взяла вона та й спалила той хмиз весь у печі. Тепло в хаті, як у бані! Що буде завтра — побачимо, аби сьогодні було тепло! Отак і Гунько.

— Чого ти мені казочки розказуєш,— нетерпеливиться Дереза, вчувши щось лихе в словах стволового.— Кажи ясніше.

Багатур перестав посміхатися.

— Ніж до горла підніс — ось тобі й простіше. Просто, як каша. Боюсь тільки, що нам тієї каші не висьорбати до дна, густо заварено.

— Хоче припинити проходку на Третьому?

— Хоче? Та вже припиняє, казав мені Безбородько, що вже й наказ готовий. А ти тут посвистуєш! Ну, я пішов, а ти свисти, синичок собі приманюй...

Глянув Дереза на площу, аж скривився. Ніде ні кущика, ні билинки. Одні груддя та смітники, калюжі та будяки на тому місці, де тільки-но була велика заквітчана клумба. А там, де стояли дівчата у вінках, де шуміли їхні кольорові стьожки, стирчить болиголова... Навіть пирій тут! Де він узявся? Ніби й не було досі, а тепер он як вп'явся у грунт...

Дереза вдивлявся у болиголову, будяки, пирій, а бачив тепер перед собою Гунька. Знав він Гунька! Значить, знову за старе?

Бач, який скорий, вже вирішив все без них — господарів шахти. Сам вирішив, не порадившись з людьми, не вислухавши їхньої думки! Давнім запахло, дуже давнім і призабутим, яке вже і мохом почало заростати. Заростало, заростало і, виходить, не заросло? Дивно.

Старий озирається, бачить, як до нього прямує зграйка малюків. Вони збуджені, розчервонілі:

— Скоро вже будемо садити?

— Привезли вже саджанці?

— А чи буде тут став з золотими рибками?

Дереза стискає в руках дерев'яний метр, підходить до куща будяків і б'є ним з усієї сили.

— Буде сад, хлоп'ята, буде! Нам тільки треба будяки, бур'ян, впертий пирій вирубати, викорчувати з корінням! Щоб не псував краєвиду, щоб очистив землю, щоб не заважав нам жити!

І він бив та й бив той бур'ян своїм метром.

III

Трудний день скінчився, а почався ще трудніший. Тільки прийшов Іванченко в партком, як на порозі став Криворотько. Скинув картуза, вмостився на кріслі, чомусь оглянув стіни кабінету і сказав:

— От і дійшли ми, Даниле Степановичу, до ручки дійшли. Полетіли наші з вами мрії до матері чортової, а разом з ними і ми всі, мабуть. А знаєте, були в мене погані передчуття, тепер вже скажу — були.

Упирався я обома ногами, не хотілося мені підставляти під обух свою голову, але підставив...

— Злякалися, Миколо Васильовичу? Чого ж ви злякалися так? І, мабуть, голову посипаєте попелом?

— Голову не посипаю,— відказав Криворотько,— вона й так у мене посипана. І не злякався я. А от жалю свого не приховую. Жалкую, що повірили ми в свої сили. Гунько, виявляється, куди сильніший за нас.

Іванченко дивився на Криворотька і думав: ніколи начальник дільниці не був таким балакучим, як тепер.

— Так, повірив у свої сили чи у вас,— продовжував Криворотько,— гадав, що маєте якісь повноваження, якусь високу підтримку, чи що... А тут і з роботи знімають, вчора Гунько попередив.

— Вас попередив? Як це було? — Очі Іванченка спалахнули.

— Як це було? — перепитав не без іронії Криворотько.— Як це буває, відомо. Викликають тебе до кабінету, пропонують негайно зняти з Третього горизонту половину прохідників. Ти заявляєш, що страшний суд ще не наступив, що всесвітнього потопу також не передбачається, тому поспішати нікуди. Тоді тобі кажуть, що в такому разі знімуть не тільки прохідників, а й тебе самого... От як це було. Дуже просто. А ви кажете — загальне благо. За клопіт про народне благо ордени видають, а не турять в шию.

— Далеко зайшов Гунько,— скрипнув зубами Іванченко.— Далеко!

Він набрав номер телефону, зв'язався з райкомом. Секретарка повідомила, що зараз нарада, всі зайняті сівбою, сьогодні не вдасться Іванченкові зустрітися з секретарем. А завтра? Хто його знає, завтра, здається, всі роз'їдуться по колгоспах.

«Ось як,— подумав з гіркотою Іванченко,— всі зайняті колгоспами, а хто ж буде вирішувати шахтарські справи? Доведеться самому їхати в райком».

Криворотько стежив за обличчям секретаря парткому, коли той говорив по телефону, все розумів, і його очі ставали дедалі сумнішими. Зітхнув нарешті і сказав:

— Прийшов я, Даниле Степановичу, не лаятися з вами, а душу одвести.— Він поклав руку на груди і ще раз зітхнув.— Тут таке робиться...

— В житті бувають важкі хвилини,— тихо сказав Іванченко.— Бувають. За душу в такі хвилини хапаються легкодухі. Хоробрі хапаються за роботу. Пам'ятаєте, якось ми з вами пекли картоплю...

— При чому тут картопля? — здивувався Криворотько.— Мені зараз, Даниле Степановичу, не до романтики! Лишилося мені кілька днів, їх надав мені ласкавий Гунько на роздум. Після того — гайда до матері чортової. Де доведеться дослужувати? Адже я кандидат в пенсіонери.

Ах, ось в чому річ! Тільки тепер Іванченко побачив зовсім іншу людину. Оцей начальник дільниці зараз думав не про долю Третього горизонту, не про честь колективу, а про свою пенсію.

— Дослужувати?

В кабінеті стало тихо. Навіть у приймальні змовкли, здавалося, що й друкарська машинка стихла. Сиділи обоє і дивилися кудись убік. Криворотько

був членом бюро парткому, ходив у активістах, тепер в парткомі сидів інший Криворотько — кандидат в пенсіонери.

— Ніколи не повірив би в таке,— сказав по хвилі Іванченко і закашлявся від хвилювання.— Не обіжайтеся, Миколо Васильовичу, прямо скажу. Щоб отак раптом — дослужувати. Кому ж це дослужувати? Народові своєму? Мовляв, ось дослужу ще трохи, небагато ж лишилося, тоді перейду на твоє, народне, утримання. А до того — нічим не буду рискувати, сидітиму тихо і смирно. Треба ж дотягти до пенсії, а там — чиніть, як самі знаєте. Моя хата скраю.

— Жорстокий ви, Даниле Степановичу, жорстокий і несправедливий. Хто вам сказав, що я покірний, що моя хата скраю? Якби так було, не перечив би я Гунькові, відразу б підкорився. Маю ще кілька днів, даних мені на роздум, можу ще знайти правильний вихід. Прийшов за порадою, а не за колючками. Нашому братові колючок відпущено аж надто багато, а от уваги...

Іванченко сумовито похитав головою.

— Пам'ятаєте, коли ми останній раз пекли картоплю в Голубій балці? Пам'ятаєте нашу розмову про бабине літо? Дивилися ми на осінні чари степу, на перелітні смуги у синьому повітрі, що тануть в імлі. Ви тоді добре сказали про те навутиння: мов деякі люди — пролетить і сліду не залишить по собі. А жити ж треба так, щоб полишити слід. Вашим і моїм найбільшим слідом на землі буде Третій горизонт. За нього боротися треба!

Криворотько болісно посміхнувся.

— Ось ви сидите у своєму кабінеті, завтра і післязавтра сидітимете. Вас не знімуть. А мене

легко витурять, і всі забудуть. Адже я — павутина.

— Ви — павутина?

Іванченко встав, підійшов до стіни, де висіла карта рудника в розрізі. Зеленим масивом лежав глибоко під землею пласт К. Він був зараз зеленим, хоч належало йому бути червоним,— цей колір найкраще символізує енергію, прихоплену колись давно з невичерпної комори землі і сонця.

— Пласточок,— лагідно сказав секретар парткому,— гарний горішок, та міцненький, не для всіх зубів.

— Заздрю вам, Даниле Степановичу, ви можете мріяти, можете фантазувати... Це — молодість. І щастя. Ви — щасливий, бо молодий.

— До цих щасливців належите і ви, бо маєте усі підстави вірити у нашу мрію. Збудеться вона! Кажете, що мене не знімуть. Знімуть, якщо треба буде! Не в цьому річ. Усі ми не вічні. А отакі справи,— тут він вказав рукою на пласт К,— а отакі ось справи — вічні. Вони лишаться. І вічно житиме дерзновенна і юна мрія людини. На цьому тримається світ.

IV

Дереза стояв на зрихленій землі і посміхався: дівочий квітник милував око, будив уяву: якби кожен отак, як оці дівчата, посадили по одній деревині... О, якби! Дерево, мов щастя, ніде не в заваді.

— Ось зацвітуть, дівчата, на цьому місці липи, вишні, яблуні. Тоді ми поставимо тут повітродувку, нагнітатимемо повітря в штреки — дихайте, шахтарі!

Високо підніс голову, лукаво примружив очі: що

«Сизокрилі» копали ямки. Першою озвалася худенька Віронька.

— Не всім же, товаришу Дереза, виходити за шахтарів. Я ось, наприклад, збираюся за космонавта...

— Їх ще так мало, Віронько!

— Дівувати тобі ще, подруженько!

— Вони високо літають, можуть і не помітити!

Чорнявочка не здавалась:

— Космонавт-Сто — мій! Так і знайте...

— А якщо він виявиться жонатим, що тоді? — це Муза Бойченко. Піднесений настрій захопив і її.

— Мій космонавт не може бути жонатим,— серйозно відказує Віронька, граючи веселими очима.— Він полетить на Венеру, це дуже далеко, і туди пошлють холостяка. Ясно, подруженьки?

— Не дуже,— відказує Муза.— Поясни.

— Та що ж тут пояснювати? — стріляє своїми оченятами Віра.— Жінки, як відомо, не дуже охоче пускають своїх чоловіків у далеку дорогу, на таке діло годиться тільки молоденький космонавт, а молоденький обов'язково буде холостяком. Невже так важко зрозуміти?

І знову сміх, іскристий, нестримний, мов передзвін струмка. Сміється і Дереза.

— Космонавт матиме свій сад в кораблі,— наполягає Віронька.— Матиме!

— Так, так,— лагідно мружить очі старий,— політає той космонавт навколо планети, потім на землю сяде. Потягне його в живий, справжній сад солов'я послухати... Пройдеться по алеї, а йому назустріч — чорнявочка-шахтарочка... От і зустрілися!

Тепер уже навіть темна з лиця і мовчазна Орина сміялася, ніби питала: а звідки вам відомо, як воно оті зустрічі відбуваються у молодих? Старий розуміє, відчуває те дівчаче питаннячко, бо каже:

— Здавна воно вже так повелося: або під вишнею, або під черешнею вперше зустрічаються... З власного досвіду знаю! Краса до краси горнеться. Хіба не так, дівчата?

— Так, так, Миколо Захаровичу, продовжуйте,— заохочують дівчата, бо ласі до таких тем. А Дерезу й просити не треба, він веде далі.

— А знаєте «Садок вишневий коло хати»? Та хіба тільки вона? Яку завгодно візьміть народну пісню, в кожній або верба, або калина, або явір оспівується... Любов і природа йдуть поряд, завжди поряд. Звичайно, гарна любов, справжня.

Він докопав ямку, витер чоло, відсапався.

— А от наші хлопці, які вже славні, на весь світ їхня слава лягла, а про красу землі не забувають... Це я знову до космонавтів завертаю, бо була вже тут згадка про них... Взяти хоча б нашого земляка Павла Поповича. Був у небі, співав нашу народну пісню, весь світ її слухав. «Дивлюсь я на небо» — ось що линуло з високості. Посилав нам усім привіт, слова пошани і подяки... А потім, коли приземлився, коли приїхав до батька та неньки, що він, герой, побажав? Узяв вудочку, до річки пішов, щоб спочити на лоні природи.

Старий замовк, потім хитро примружив очі, зауважив:

— Ви, дівчата, слухайте, а про діло не забувайте. Я вже свою ямку скінчив, а ваші тільки наполовину готові!..

Дівчата засміялися, нагнулися біля своїх ямок. Віронька сказала:

— Розкажіть ще про Поповича. Страх люблю слухати про космонавтів, хлібом мене не годуй...

— Про Поповича я вже казав, а тепер слухайте про Космонавта-Сто.

Дівчата, особливо Віронька, аж роти пороззявляли: що він такого скаже про того фантастичного космонавта?

— А що про нього слухати, коли його ще немає! — вигукнула Саня і показала всім такі голубі очі, що на них і дивитися неможливо.— Поки буде той Космонавт-Сто, наша Віронька посивіє.

— Не посивіє,— перебив дівчину Дереза,— не посивіє Віра. Наша наука подбає про це. Сотий космонавт не запізниться. Він скоро буде, не сумнівайтеся. Прилетить з зоряного світу, заскучає за земною природою, схоче подивитися на її чари, прийде сюди і спитає: а що ви, гірники, зробили, щоб примножити красу землі? Як не добре у небі, а вдома краще. Комунізм будуємо на землі, а як ти його уявиш без краси природи? Та ніяк! Оце садите ви, дівчата, дерева, комунізм будуєте. Отак скаже Космонавт-Сто. Скаже!

Він обвів поглядом присмирнілих дівчат, додав:

— Якби оце на мене, я викликав би усіх керівників колгоспів, шахт, заводів і спитав би кожного: «Скільки ти, голубчику, посадив дерев, скільки ти виростив краси землі на душу населення?»

Коли робота скінчилася, Дереза глянув на рівні рядочки зеленого щастя, сказав, зиркаючи на Віроньку:

— Прилетить! Ось побачите — прилетить до нас космонавт. Адже буде йому де послухати солов'я!

Старий шахтар аж голову звів до неба, ніби там він ось-ось побачить крилату людину. Небо було блакитним, чистим. І раптом поряд загуло, форкнуло, вдарило пилом і газом. Промчалася чорна «Волга». Гунько! Дереза скривився, ніби вхопив полину. Дівчата обтрушували пил з кофтин і гнівно дивилися вслід машині.

V

Іван Шовкопляс міг поздоровити себе з успіхом: таки діждався приїзду на шахту Гунька. Знав він Гунька давно, не раз зустрічався з ним на обласних нарадах, конференціях, на засіданнях у тресті, на банкетах. Шовкоплясові подобався Гунько. Завжди врівноважений, зібраний і діловитий, Павло Матвійович вносив у всяке діло суворий порядок, залізну дисципліну. Навіть на урочистих вечорах, коли годилося сказати добре слово, Гунько умів відгадувати настрій і думки начальства. Ніколи Шовкопляс не забуде, як у свій час Гунько сказав на зльоті ударників:

— Земля наша славна отакими людьми,— палець промовця спрямовано на те місце, де сидів він, Шовкопляс,— славна героями праці, людьми діла. Я гадаю, що висловлю спільну думку, коли заявлю: перед такими людьми, як Шовкопляс, відкрито всі шляхи, всі семафори. Мине якийсь час, і всі ми побачимо, як оцей герой стане біля керма держави...

От як сказав колись Гунько, хіба таке забувається? Ще й досі у вухах Шовкопляса гримлять оплески.

О, то була незабутня промова! Шовкопляс вирізав тоді цю промову з газети, зберіг. Заниє щось біля серця, вхопить скрута життя, береш ту вирізку, вчитуєшся, ніби материна рука заспокоює серце і нерви. Хай же знає Гунько, що добрі діла не забуваються, що вони залишають у вдячнім серці глибокий слід, що посіяне обов'язково зійде. Зійде!

Шовкопляс довго витирає ноги біля входу в будинок для приїжджих. Та хіба це той будинок, що був раніш? Якби навіть Шовкопляс не знав, який гість зараз мешкає в цьому флігелі, він відразу сказав би: тут відчувається тверда рука. Хвіртка вже не скиглить, коли ти проходиш у двір, її добре змащено, а біля неї поставлено вахтера з білою бородою. Де тільки і знайшли такого! З берданкою. «Хто такий і до кого?» — спитає так отой голос, аж приємний холодок подере по шкірі... Порядок! Раніш тут походжали якісь сонні приїжджі, а тепер жодної душі. На вікнах будиночка штори, стежки в саду всипано білим піском, біля входу напис: «Дзвонити один раз».

Комсомольський керівник ще раз обчищає ноги, рука його тягнеться до дзвінка. Цікаво, чому дзвонити один раз? Ага, ясно. Натисни кнопку, чекай, поки відчинять. А то ж, буває, заманеться комусь дзвонарювати, стоїть і видзвонює, ніби на пожежу. Шануй того, до кого прийшов!

Так, тут хазяїн... По всьому видно — хазяїн. Шовкопляс озирається і нарешті зважується натиснути на кнопку. Один раз, як і написано, тепер — пауза. Минає кілька хвилин, нарешті двері розчиняються, на порозі — сам господар. О, прошу, прошу! Аякже, пам'ятаю, пам'ятаю! Зустрічалися десь...

Шовкопляс аж міниться на виду: таки не забув

його Гунько, згадав. То нічого, що він не може точно сказати, де саме вони зустрічалися, але ж зустрічалися! І це добре. Аж обличчя почервоніло від збудження. Тре черевиками по залізній штибі, кланяється:

— Оце зайшов, шановний Павле Матвійовичу, щоб поговорити. Можна?

Гунько пропускає гостя вперед, запрошує роздягатися. Скидаючи макінтош, Шовкопляс встигає все помітити: зникли вузенькі ліжка, де спали відряджені, зникли грубі столи, графини з водою. Тепер тут килим, вази з квітами. Обидві кімнати прибрано, обставлено для життя однієї людини. Оце авторитет, оце влада! І — сила. Як затишно, як велично зрештою! Зворушений Шовкопляс добуває з душі найсердечніші слова:

— Свіжим вітерцем подуло, хе-хе, як би вам це сказати, Павле Матвійовичу. Відразу почув, серцем — витягнете ви шахту, наведете у нас порядочок. Давно пора!

Вони сидять у просторій кімнаті, де, крім письмового стола, дивана та кількох крісел, нічого немає. На столі, вкритому зеленим сукном, чорнильний прибор — націлений у стелю літак з вічним пером, застругані олівці, окремо на сукні великий червоний олівець для резолюцій. Два телефонних апарати — один на столі, другий на тумбочці.

— Спробуємо витягти,— відповідає Гунько, дістаючи пачку «Казбеку».— Не такі шахти доводилося витягати! Є ще порох в порохівницях.

Гунько запалює цигарку, пускає клуби диму і пильно вивчає гостя. Що криється за його солоденькими слівцями? Чи не дістане він, часом, цег-

лини з пазухи, як це зробив Іванченко? Адже й тоді розмова ніби почалася мирно, навіть дуже мирно. А чим закінчилася? Звичайно, Шовкопляс не схожий на Іванченка, але треба бути обережним. Коли то бачились з Шовкоплясом! За такий час не таких людей зіпсували оті «філософи»!

— Якщо підтримає комсомол, тоді, може, й витягнемо,— додає Гунько.

— Підтримає! — Шовкопляс аж шию до начальства витяг, ніби той гусак.— Усіма силами наш комсомол... Бо вже не можу бачити свою шахту у хвості епохи... Зведення! Як можна миритися? Адже не забули ми комсомольські штурми, суботники, недільники... Були часи! А тепер? Навіть комсомольці, нащо вже молодь, носи повішали. Знаєте, аж печінка болить!

— Бо філософам своїм потураєте, теревені розвели, ось і влипли. Скоро не тільки печінка заболить, якщо не приборкаємо доморощених мудреців...

Він — сама твердість. Сидить за канцелярським столом, в центрі. Жодна зморшка на його нерухомому обличчі не здригнеться, жоден рух не видасть почуттів. Та чи й є у нього почуття? Випалив фразу, примружив очі, сховав їх за димову завісу. Коли вже сказав ту фразу, а луна від його металевого голосу ще й досі бринить в кімнаті.

— Ой Павле Матвійовичу, це ж правда! Чиста правда! Філософії, хоч в енциклопедію здавай. А діла? Мов кіт наплакав.

— Бо нюні розпустили, демократію розвели. Голосують, погоджують, колегіальністю хизуються... А де начальник, де, я вас питаю? Де його священні права, його воля? Собаці кинули! От де...

Гунько поклав на стіл свого важкого кулака.

— Там, де треба тільки гукнути, вони дебати відкривають. Кожен так і пнеться в теоретики і мудреці. Мудрують, міняють, шукають нового. Та я тебе питаю в останній раз,— голос Гунька набрав загрозливого тону,— хто тут командує? Мене, начальника, недаремно називають командиром виробництва, ось чому — я, голубчику, командую! Я за все в одвіті перед державою і партією! Тільки я! А якщо так — корись! Виконуй мою волю, не лізь до мене з своїми мудрощами, у мене тієї штуки не куповано, стаж за плечима... Розумій, якщо можеш, бо я не люблю довго балакати...

Він був лютий. Жили на білій руці набубнявіли, набралися синьою злістю. Хоч слова «Розумій, якщо можеш» і не стосувалися Шовкопляса безпосередньо, однак той приймав їх на свій рахунок і тремтів од страху.

— Розумію, розумію, Павле Матвійовичу.

— Якщо розумієте, тоді треба діяти. Слово за комсомолом. Треба негайно припинити роботи на Третьому горизонті. Тільки тоді зможемо витягти шахту. Третій горизонт... Що вони тямлять в ньому? Чого шукають? Загрузнуть з головою, кури загребуть. Куди ж тобі — до Третього горизонту домудрувалися... Не такі шахти бралися, вгатили гроші і силу, завалили видобуток, всіх за це повиганяли. І нас з вами виженуть, ось побачите. Якщо не будемо діяти негайно і цілеспрямовано.

Який не був податливий Шовкопляс, як не гнувся перед авторитетом нового начальника, але почувши про Третій горизонт, примовк, замислився. Припинити роботи на Третьому горизонті? Але чи знає

шановний Павло Матвійович, що Третій горизонт — то цілина, резерв, економічний міст шахти в майбутнє? Так би мовити, трамплін для стрибка. Адже Вакуленко, Іванченко, Яровий разом з маркшейдерами та представниками інституту вугілля довели, що там, на Третьому горизонті, залягає могутній пласт К, такий могутній, що його вистачить на багато літ... Скажи робітникам, що завтра припиняються роботи на Третьому горизонті, вони тебе розірвуть.

Та Гунько не належав до тих, хто міг до кінця вислухати чужу думку, особливо тоді, коли її висловлював нижчий по рангу працівник. Він грубо обірвав Шовкопляса, бо далі не міг терпіти його теревенів.

— Що ви мені казочки розказуєте про бігові доріжки та трампліни! Ви так тут розбалакуєте, ніби я вперше на Донбасі, не знаю виробництва. Яке наше з вами основне завдання? Наше з вами завдання,— тут Гунько почав розтягати слова, як це роблять вчителі,— наше з вами завдання полягає в тому, щоб давати вугілля сьогодні. Ясно? Ми не геологи, не проектувальники. Хто нам дав право розкидатися силами? Хай інші шукають, проектують, думають, наше діло рубати. Рубати вугілля і давати його державі. Іншого від нас не вимагають.

Шовкопляс спромігся на репліку:

— У нас є план прохідних робіт...

— Прохідні роботи? А чому ж, є такий план. Хіба ми відмовляємось від нього? Будемо й далі гнати штреки, як це завжди було, але при чому тут Третій горизонт? Хто вам давав кошти на освоєння пласта К? Збрело в голову відкривати внутрішні ре-

зерви, от і почали мудрувати. А розум де? Розділили силу, ослабили вугільний фронт, погрузли в боргу перед державою. А треба ті сили зібрати в один кулак, ударити на головному напрямку і виграти бій. Що тоді, як бій виграно? Подумайте і скажіть, що буває, коли виграються бої?

Шовкопляс догідливо закивав головою, але Гунько не дав йому сказати й слова.

— Тоді відбувається таке: вас називають в числі перших, вам видають премії, вас хвалять, запрошують на урочисті і всякі такі інші засідання і вечори, вам подають руку і називають на «ви». Справді, хто такий ви? Ви — переможець, передовик, маяк! На вас орієнтують інших, до вас шлють позичати досвіду, вас поважають і без вас дихати не можуть. Ось що таке ви, коли вже на те пішло. Ясно говорю?

— Ясно, ясно, Павле Матвійовичу,— закивав головою Шовкопляс.— Я зрозумів вас, цілком ясно усвідомив... Завтра скличу засідання бюро і...

— Ніяких засідань! — щелепи Гунька стають сталево-синіми.— Ніяких балачок. Їдьте в обком, стукайте! Візьміть з собою кількох активістів, зубастих хлопців, хай натискують! Скажіть хлопцям, що, коли витягнемо бригаду прохідників з Третього горизонту, поставимо їх на видобуток,— гроші підуть! Вони це люблять, знаю, не перший раз говорити з шахтарями на таку тему.

Гунько раптом змінив гнів на милість, доторкнувся рукою до плеча Шовкопляса, як це він полюбляв робити з підлеглими, проказав тихим і вкрадливим голосом:

— Невже вам не хочеться, товаришу Шовкопляс, щоб ваше прізвище, як і колись, знову з'явилося

в пресі? Візьмете свіжу газету, на першій сторінці відразу кидається в вічі рядок: «Комсомольці і молодь шахти «Пролетарська-Крута» під керівництвом свого вожака Івана Івановича...»

— Вибачте,— перебив пишний потік слів Шовкопляс,— Іван Григорович...

— То не так і важливо,— махнув рукою Гунько.— Головне полягає в тому, що ваше прізвище з'явиться в пресі! Для чого це вам, спитаєте? А для того, щоб вирішити іншу проблему: невже ви не бачите, що вас обходять? Подумати тільки — такий прославлений чоловік і застряв на одному місці. Так, застряв, сидить нерухомо ось уже який рік... Невже це вам не болить? Болить, знаю. Не крийтеся. Коли несправедливо замовчують або не висувають на вищий щабель — це болить.

— Болить,— здався Шовкопляс.— Правда ваша. Про це всі говорять. Затирають, факт.

— От бачите,— говорить Гунько,— бачите? Хіба я не знаю? Я тут у вас всього тиждень чи трохи більше, а вже в курсі. Намічаю тут собі дещо в блокноті по лінії перестановлення. Кадри мусять рости. Перспектива — великий поштовх. Вас вперто не хочуть висувати. Ми цьому ділу допоможемо, не забудемо, аякже!

Шовкопляс розкис. Він аж змокрів весь — влучив Гунько в болюче місце, розворушив давні мрії і сподівання. Хіба то не чиста правда, що його затирають? Скільки вже років сидить він на комсомольському стільці? Не одні штани просидів, а що висидів? Ганяють, мов хлопчика. А він вже не хлопчик — он борода за одну ніч виростає так, що ледве вишкребеш її бритвою. Добре, що Гунько відразу звер-

нув на це увагу, зразу видно, що державний чоловік, з розмахом. Таких держаться, до таких горнуться. Не втрачай щасливої миті, Іване, бо якщо втратиш, можливо, другої такої і не буде вже.

Та й так прикинути — зважає Гунько на його, Шовкоплясову вагу, якщо радить поїхати в область. Зважає, видно по всьому... Там його знають, не всі забули! Правда, останнім часом шахта відстає, авторитет керівників підупав, але він пояснить, в чому причина такого становища, він вкаже на конкретних винуватців. Ось вони — їх по пальцях можна порахувати: Вакуленко, особливо Іванченко. Ось — корінь зла. Потім, потім ще хто там... Дереза. Хто такий зараз Дереза? Трухлявий пень, склеротичний дід, а ти дивись, як коверзує усім, змушує прислухатися до його голосу. Багатур? То телепень з великими вухами, а не комуніст. Це ж треба зовсім втратити здоровий глузд, щоб виступити перед новачками і бовкнути: «Дозвольте, товариші, розказати вам, як я колись женився!» Оце так бовкнув! А всі сиділи, пороззявлявши роти, і слухали того старого бевзя. Тепер Стародуб. О, з цим би він, Шовкопляс, порахувався! Дай йому тільки волю, він його на чисту воду виведе! Адже це не тільки хуліган, він морально розкладений тип, гультяй і п'яничка. А Дереза з ним дружбу водить, додому запрошує на вечерю, захищає його. От коли б Гунько справді добився для нього, Шовкопляса, підвищення! Хоча б на посаду головного інженера. Хіба він не знає шахту, як свої п'ять пальців? То нічого, що у нього немає диплома, хіба дипломом вугілля рубають? Яровий з дипломом, а подивися пильніше на людину — пусте місце. Тільки й того, що зять Дерези, на

тому й тримається. І щоб не прорахуватися, щоб заручитися остаточно підтримкою високого начальника, він вкрадливо питає.

— Якщо не секрет, що там у вашому блокноті? Які шлеї шити заздалегідь? Скажіть, Павле Матвійовичу.

Гунько посміхнувся: ласий кіт, хоче не тільки лапки, всю морду втовкмачити в сметану. Погладив свою волосату руку, подивився у вічі співрозмовника, сказав тихо:

— Права рука — знаєте, що вона важить? Так от, шахті потрібна права рука.

Так, так він і думав! Права рука — це головний інженер. І заробіток інший, і діла інші. Тоді він уже не бігатиме перед Іванченком, як школяр, тоді він і зубки свої може показати. Та й Дерезі зацінить відразу, бо тепер вже не за обідом гомонітиме про шахтні справи, а прийде до нього, Шовкоплясового кабінету. А якщо прийде до кабінету, то не скаже вже: «Послухай, Ваню». Ні, так вже не скаже! Про це вже Шовкопляс потурбується.

— Ось вам моя права рука, Павле Матвійовичу! — скочив на ноги Шовкопляс і простяг свою руку через увесь стіл.— Можете розраховувати на цю руку, вона не підведе.

— Якщо так,— стримано проказав Гунько,— якщо так, то я тисну цю руку і раджу негайно вирушати в область. Походіть там по всіх усюдах, розкажіть про настрої робітників, адже вони за те, щоб законсервувати Третій горизонт. Я вже написав доповідну записку, там її розглядають. Ми доб'ємося свого! Інакше — які ж ми тоді комуністи?

Він підвівся, ніби натякав — пора кінчати розмову, бо он уже скільки разів подзенькує телефон, Гунько трубки не брав, хоч знав, що пора вже її брати.

VI

Зелена карта дивилася смутними очима на секретаря парткому, блимала рівними квадратами, допікала:

«Чому так пильно дивишся на нас, секретарю? Може, й ти вже зневірився у нашій реальності, у нашій силі? Он скільки людей вже поглядають на нас іншими очима, ніби на мерців. А ми живі, існуючі, як повітря, як дихання, як небо над головою».

Іванченко відводить погляд від карти Третього горизонту, що висить на стіні, стулює повіки. Стомився. Навіть у заплющених очах все мерехтить, чортівня ввижається. То він б'ється навкулачки з Гуньком, то виступає на засіданні бюро обкому, кладе собі на груди руку і каже: «Повірте, я теж думаю про план. Він мені ось тут сидить. Але я проти того, щоб план виконувати будь-якою ціною».

Хтось б'є олівцем об графин і кричить: «Товаришу Іванченко, не розказуйте про те, що ми й самі добре знаємо... Скажіть краще, як воно вийшло, що у вас на шахті всі стали теоретиками. Всі зайнялися філософією, а виробництво шкандибає».

Іванченко забирає з своїх грудей руку: тут не полюбляють сентиментів, тут зважають тільки на цифри і факти. Гаразд, я вам ось підкину цифри і факти, хапайте їх обома жменями: «Через рік-два

пласт К буде давати втричі більше вугілля, ніж зараз вся шахта».

Графин мовчить. За столами — опущені голови, приховані погляди. Ніхто не хоче озватися першим — озвись, відразу скажуть: давайте, давайте, товаришу, не соромтесь, обгрунтовуйте свої думки, доводьте свою правоту. Але ніхто не підводить голови, ніхто не хоче доводити свою правоту. А він, Іванченко, стоїть на трибуні, і йому належить сказати перше слово. Оту цифру міг назвати і хтось інший, але ж людське слово не схоже на цифру, у нього інша температура, у нього є подих, є кров і є серце. Ось що треба: «За рік ми повернемо борг державі, а потім почнемо давати подвійний план. Це можна записати і ми поставимо під цими словами свої підписи».

Дзенькнув графин, його голос лунко полетів під стелю, повернувся і сягнув душі. І вже той голос був людський, цілком реальний і твердий: «Обіцяльники!» Мов батогом стьобнуло те слово, завдало болю, зірвало на ноги.

Обіцяльники? А що, як і справді — обіцяльники? Ніякої відповідальності, ніякого сумління. Адже це тільки обіцянка! Це не державний план, не вексель, це вигук, лункий, мов бочка, але і пустий, бо порожній. Минає якийсь час, про цю обіцянку ніхто й не згадує, ніхто не питає.

Слово «обіцяльники» налякало Іванченка, він вже на ногах, швидко ходить по кімнаті, потім зиркає на годинника. Незабаром північ. Всі поважні люди відпочивають, тільки молодь ще юрмиться на духмяних вулицях. Та хіба можна оце зараз спочи-

вати, коли у вухах звучить оте слівце «обіцяльники»? Хто доведе, що вони, керівники шахти, всі, хто приклав руку до плану з назвою «Третій горизонт», не пусті обіцяльники, а люди далекоглядні і мудрі? Хто? Ага! Є така людина — головний інженер шахти, Іван Яровий. Завжди спокійний і замріяний, що він може сказати про той свій план «вигрібання золота» з Третього горизонту? Хай скаже, ми послухаємо.

Іванченко тихенько причиняє за собою двері. Кілька хвилин непорушно стоїть на ганку, вдивляючись у темряву. Тепер видніше. Виявляється, не всі спочивають. Он горить світло у хаті Дерези, це, мабуть, старий з онуком бавиться. Тримає онука на колінах, чукикає і приспівує... Щасливець! Ну що ж, підемо до щасливого, хай він поділиться своїм багатством з ближнім, перелле з свого серця частку снаги в чуже. Снаги? А не хочеш нудьги і гіркоти? Та вже як вийде, аби тільки не сидіти вдома з своїми пекучими думками.

Доторкнувся Іванченко рукою до дверей, а вони вже самі розчинилися. З хати вдарило запахом тютюну з такою силою, що прибулий аж носа скривив і примружив очі. Просто на підлозі лежав головний інженер шахти, а поряд з ним сидів на табуретці конструктор Петров. Вся кімната встелена якимись картами, кресленнями, довідниками.

— В карти граєте, чи що? — спитав Іванченко і присів біля порога на стільці.

— Так, Даниле Степановичу, в карти граємо,— відповів Яровий.— Схоже на те, що мій суперник Петров виграє.

— Козирів багато у суперника, чи так просто, везе йому? — питав далі Іванченко.

— І козирів чимало, і везе людині — змайстрував штуку, яка прогримить на весь світ.

— На весь світ? — посміхнувся Іванченко.— Що ж воно за штука?

— Комбайн для пласта К. «Октава». Така йому назва.

Петров мовчав. Він м'яв у руках сигарету, чекав, поки настане його черга розповідати. Тепер, коли його «Октава» вже жила в кресленнях, він міг говорити про неї хоч три дні. Однак тактовність не дозволяла йому перебивати розмову двох керівників шахти, його слово буде останнім.

— Октава, наскільки я розумію, це щось музикальне,— зауважує секретар парткому.— Збираєтесь концерти давати?

Яровий підводиться.

— Музика буде голосна і гарна, весь світ заслухається. Правда, Олександре Петровичу?

Яровий дивиться на Петрова, киває йому головою.

— Не скромничай, Олександре Петровичу, не скромничай, а краще покажи товаришеві Іванченкові креслення.

Петров одне за одним піднімав з підлоги креслення, показував його Іванченкові. Так поволеньки вимальовувалася ота машина, яка змусить говорити про себе весь світ. Це був гірничий комбайн для крутопадаючих пластів. Багато десятиліть билися над ним талановиті і винахідливі люди, але нічого не добилися. І ось оцей сухорлявий інженер показує вузли агрегата, який, здається, таки справді

викличе широку розмову. Хоч і не готовий зараз Іванченко до уважного розгляду складної машини, але поволі зрозумів, що оці два інженери недаремно накурили повну хату і недаремно так довго не сплять. Однак не це зворушило секретаря парткому. Над пластом К занесено важку руку, його, можливо, завтра притрусять породою, законсервують, але оці два молоді інженери не перестають думати про нього, вони не зважають ні на що, вдають, що нічого не міняється, що Третій горизонт буде жити. Оця людська віра в свою справу, у своє діло до краю зворушила Іванченка, і він не приховував свого настрою. Коли Петров показав усі свої креслення і перейшов до загальної характеристики комбайна, показав на малюнку його зовнішній вигляд, Іванченко підвівся:

— Принцип, як мені здається, вартий уваги. Відчуваю, що ви на правильному шляху. Цікавить мене тільки одне— чому в цієї машини така поетична назва?

Всі засміялися.

— Я вже пояснив,— сказав Яровий,— адже справді музику цього комбайна почують всі. Точніше технічне пояснення дасть Олександр Петрович.

— Наш комбайн виконуватиме вісім операцій. Відбійну, навантажувальну, освітлювальну, кріпильну...

— І освітлювальну? — здивувався Іванченко.— Лаву буде освітлювати?

— Так, лаву. Крім того, він самохідний, має здатність самозагострюватись...

— Я нарахував уже сім операцій,— сказав Іванченко.— А яка восьма?

— Є у нього і восьма операція,— Петров зиркнув на Ярового і по хвилі продовжив: — Тільки у нас тут виникла суперечка...

— Розумієте, Даниле Степановичу,— втрутився у розмову Яровий.— Олександр Петрович хоче, щоб комбайн неодмінно вловлював вугільний пил. Ось у нього і креслення пилоуловлювача є. Але я такої думки...

— А що ж,— перебив Іванченко Ярового,— я за пилоуловлювач. Октава так октава! Якщо це тільки технічно можливо...

Інженери розповідали про свій винахід, а Іванченко дивився на них і в думках картав себе за оту хвилину слабкості, яка нежданно-негадано, як хурдига в полі, налетіла на нього. Ось ці двоє молодих не мучать себе роздумами, вони роблять свою справу впевнено, ніби нічого не сталося, не було на шахті Гунька і ніхто не заносив свою важку руку над Третім горизонтом. Що це? Віра в торжество добра чи безтурботність? І щоб остаточно переконатись, Іванченко запитує:

— То як, комбайн годиться для Третього горизонту? Не підведе?

— Саме для нього і готуємо машину,— спокійно відказав Петров.— Для малих пластів неварто було б і голову морочити...

— Великому кораблю — велике плавання,— додав Яровий.

— Так,— проказав задумливо Іванченко.— Ну що ж, бажаю успіху. Вибачайте, що вдерся до вас так пізно... Знаєте, щось сон не йде.

Попрощався і вийшов.

VII

Він нагадував старого ведмедя, який ще мав величаву поставу, ричав голосно і владно, але вже сам бачив, що його сили гаснуть. Ні, він не збирався уступати дорогу іншому, спритнішому. О, цього грізлі не вчинить до останніх днів своїх! Єдиним відчуттям приреченості була якась дивовижна і незбагненна нудьга. Вона обкладала його серце, обважнювала руки і слова, розливалася по всьому тілу. Звідки вона? Як назвати той стан, в якому він перебуває?

Ні, Гунько не знав, як це зветься. Він сидів за своїм столом у домашньому кабінеті, вдивлявся у своє зображення на склі. Він любив це скло, товстелезне, добре шліфоване. Воно грало зеленим вогнем, бо лежало поверх сукна. За таким столом не будеш хихикати, правити теревені. Кажи ясно, чого прийшов, не забувай, що ти в діловій обстановці, хоч і в домашньому, та все ж у кабінеті.

За таким столом Павло Матвійович Гунько провів добрих три десятки років. Життя не дуже було милосердим до нього, воно кидало його, мов тріску в збуруненому морі, однак Гунько вправно керував своїм човником і умів відшукувати в хаосі прибою тихі гавані і затоки. Навіть на фронті, коли все блискавично мінялося і людські долі летіли шкереберть, Гунько умів уникати ударів. Посуваючись за своїми полками чи випереджаючи їх на воєнторгівській машині, коли доводилося відступати, Гунько віддавав незмінні команди своїм підлеглим: на новому місці негайно підшукати житло, поставити стіл і протягти телефон.

В невпинному русі людей і машин він умів добре орієнтуватися і в місці нового розташування частини найшвидше осідав, схилявся над столом і крутив ручку польового телефону. Хтось десь відставав, загрузав у багнюці, підтягав тили, лаявся, а Гунько вже погукував у трубку телефону: «Це я, Гунько. Що накажете, товаришу начальник, привезти на вечерю?»

Ось що таке діловитість, ось що таке зібраність! Гунько завжди був під рукою у начальства, завжди був на виду, і саме тому, мабуть, нахапав собі чимало орденів і медалей. Вони й зараз лежать у нього в письмовому столі, накритому зеленим сукном. Кожного разу, перебираючи в ящику стола папери, він натикався на ці бойові відзнаки, брав їх у руки, розглядав. Метал тьмянів з часом. Тоді Гунько ретельно протирав їх сукниною, згадував минуле. Хтось проклинає війну, хтось не хоче про неї і згадувати, а Гунько любить говорити про походи і битви, він, випивши з друзями, ні про що й згадувати не може, окрім фронтових пригод. Він нікому не признавався, що в душі любив війну. Любив за її романтику, за швидкий потік часу, за мінливість фронтового життя. Скільки цінностей пройшло через його руки на пошматованих бомбами і снарядами шляхах війни! І — жодної рани, жодної подряпини на власному тілі!

Тепер, сидячи за своїм столом пізньої ночі, Гунько перебирав у думках своє минуле життя і почував, як нудьга і сум пробиралися до серця. Що ж йому так муляло? Скінчилася війна, скінчилася сповнена пригод велика мандрівка на колесах, настало мирне життя. І знову Гунько під рукою у

начальства. Любило начальство Гунька! Завжди він у пригоді, завжди на місці. Так було на фронті, так було і після війни. Світ здавався ясним, як оце скло на столі. Вірилося, що так буде завжди.

Та ось в тіло вп'ялася перша болячка, ніби якийсь мисливець послав кулю і вона пробила цупку шкуру грізлі. Це сталося в ті дні, коли на Донбас після амністії сипонуло різним народом. Яких тільки балачок не було! Один розповідав про пограбування ощадної каси, другий про вбивство... Ніхто не перевіряв цих чуток, ніхто не бачив убитого, але розповідали навіть з подробицями — для достовірності. Гунько кривився і буркав своїм басом:

— Випустили рецидивістів, розхльобуй тепер! Оця мені демократія!

Він не любив, коли порушувався плин життя, коли ламався порядок речей. Гостро ненавидів все нове, що входило в життя, до всього ставився з підозрою. Якось на роботі прочитав статтю про колегіальність у керівництві, саркастично посміхнувся і кинув:

— Дебатики розводять, доброту пропагують. Дорого заплатимо за все!

Консультант планового бюро, де Гунько був інспектором, прохопився:

— У вас якесь нещастя, Павле Матвійовичу? Щось сталося в родині?

— Звідки взяли? — обурився інспектор.— Це я так, взагалі.

— А я думав, що у вас когось вбито чи пограбовано.

Промовчав тоді Гунько, але про себе подумав: бачите, як цвенькає отой голомозий консультант?

От вам і доказ правоти його, Гунькових, слів про дебати. Раніш оцей щиглик і писнути б не посмів, адже інспектор значно вище від інструктора, а тепер бач, ще й глузує з начальства. Дивись, як розкаркались, так недалеко й до бунту!

Про родину натякає... Чого б то? Є у Гунька родина, жінка і двоє дітей. Тихі, смирні, живуть, не заважаючи жити батькові. Звичайно, сім'я у нього для людей, для благопристойності. Давно вже Гунькова дружина звикла до того, що чоловіка ніколи немає вдома, що він приходить тільки пізно вночі, коли сплять діти. Але ж у нього відповідальна робота! Одних засідань та нарад скільки буває на місяць. Трудно і довго складався такий порядок життя в родині, але він склався, став звичайною нормою. Тепер, дивись, і в сім'ю внесуть хаос, і там, чого доброго, почнуть нагадувати про колегіальність, згуртованість, монолітність.

Чорне передбачення збулося незабаром. Якось Гунько прийшов додому рано. Оскільки це було рідкісним явищем, дружина проясніла, а діти аж затанцювали.

— Не я тобі говорила, мамусю,— скрикнула старша дочка, Поля,— що татко пам'ятає цей день! Ось він і прийшов раненько! Будемо разом вечеряти.

На столі вже був торт, пляшка вина, закуска. Дружина іменинниця! Більше двадцяти років прожив Гунько з дружиною, а дня народження її не запам'ятав. Не знав він також і про сьогоднішнє торжество. Скільки б було сліз і нарікань! А дивись ти, врятував випадок — засідання не було, а чергове побачення відкладено на завтра. Дивний збіг обставин — просто повезло. Гунько врятований.

Поля робить якийсь таємничий знак меншій сестричці, семирічній Юлі, кличе її в сусідню кімнату. Згодом вони повертаються, тримаючи за спиною коробочки та згорточки, підходять до матері, повисають на її руках, цілують і дають подарунки: коробочку духів, кульочок цукерок... Мати зворушена наївним дитячим галасом та щебетанням.

— А де твій подарунок, тату? — це знову Поля, дев'ятикласниця. Очі у неї допитливі.

Гунько скрипнув стільцем.

— Я свій завтра принесу. Не встиг купити.

Іншого разу ніхто й слова не посмів би сказати, адже батьківське слово тут — закон, твердиня. А тепер он як закотила очі його старша донька! Сіла за стіл, подивилася на свою тарілку, раптом схопилася на ноги, крикнула, мало не плачучи:

— У тебе завжди так — завтра! Це нечесно!

— З ким ти говориш? — гримнув батько, вражений зухвалістю доньки.— Звідки такий тон?

А Поля вже сипала слова, ніби вона збирала їх давно та не мала нагоди виговорити. І що батько егоїст, бо думає тільки про себе, і про машину згадала, на якій він їх жодного разу не покатав, і про материні сльози, які, певна річ, ллються не без причини.

Гунько оторопіло дивився на дочку, потім люто ударив кулаком по столі, аж тарілки застрибали, гримнув:

— Цить! А то по пиці дам!

Він навіть руку звів, свою важку синювату руку. Але швидко опустив, бо надто вже рішучим було Полине обличчя, надто схожим на його, Гунькове.

Так було завдано ще однієї рани старому грізлі.

А потім пішло, посипалося, мов із решета. Заходить одного дня Гунько до закритого розпреду, захотілося на вечерю купити ковбаси. Переступив поріг, зупинився, вкрай вражений: у нього не спитали перепустки. Ось як, де ж це подівся закритий розпред? Все життя Гунько користувався закритими розпредами, це подобалося, бо надавало якоїсь переваги над іншими смертними. А зараз он стоять біля прилавків якісь сторонні люди, купують те, що їм потрібно. Знайома продавщиця, помітивши Гунька, посміхається йому з-за прилавка, питає, що зважити.

— У нас тепер гастроном, всім продаємо!

Розгніваний, збитий з пантелику Гунько задкує до виходу. Ні, йому нічого не треба, він так просто зайшов, щоб подивитися, щоб побачити, як працює гастроном. Цур тій ковбасі, аж їсти перехотілося! Киває знайомій продавщиці і виходить. Фу, аж дух сперло! І чого його туди понесло? Коли вони встигли закрити розпред? Гасає він, бідний, по шахтах, а тут такі зміни.

Так було завдано удару його честолюбству.

Гунько вдивляється у своє зображення в склі, низько опускає голову. Покотився віз, тепер його не зупинити. Скільки зараз тих балачок про народ, про маси, про народну ініціативу! Всі стали розумними — так і пруть на трибуну, пропозиції вносять, критикують... Зобов'язаннями сиплють, резерви відкопують. Всі стали філософами...

Гунько кладе на блискуче скло свій синій кулак.

Гримнути б оце об стіл кулаком, щоб у вухах задзвеніло. Поки моя рука міцна, все буде гаразд, всі

плани виконаю, все сам зроблю. Без демократії і колегіальності вашої! Велика сила у моєму кулаці, незборима і сто разів перевірена в минулому.

Але кулак чомусь дуже легкий, немає в ньому колишньої сили. Що воно? Звідки? Як тебе звати, неміч моя? Старість? Ні, не те. Самота?

Так, самота. Хіба сьогодні він не бачив, що люди одвернулися від нього? Виступали, говорили, а його, Гунька, ніби не помічали зовсім. Ніби він — пусте місце. Іванченко... кидає свої слова, ніби дрова рубає, але дивиться не на представника тресту, а кудись вбік. Куди ж ти, голубе, позираєш? Ага, очі твої звернуто до Дерези. Дереза... Колюче, миршаве деревце, чорний корінь. Потім оте бюро. Хіба то бюро? Стіни залу мало не тріснули від напору людей... Хіба це не порушення партійного статуту? Демократія... Сиди і слухай, як той трухлявий корч філософію розводить, про далекоглядність натякає, повчає тебе, хто самим життям покликаний вчити інших. Неприємно згадувати про сьогоднішній день!

Дзенькнув телефон. Дрібно, боязко, ледь чутно. Це єдиний за весь вечір дзвінок. Ніби вимерли люди, ніхто не йде до Гунька. Жодного однодумця! Навіть Шовкопляс не заглянув на вогник. Сидів на засіданні, як та мокра курка, в землю втупився. Так і просидів мовчки, ховаючи очі. Гидота! Гунько бере трубку, слухає. Це — Клава. У неї, видно, гарний настрій. Що поробляє начальство? П'є нарзан? А чи не можна замінити його чимось іншим, суттєвішим? Ніч — світить місяць, цвітуть канни. Світлячки літають, весь палісадник світиться... То як?

Гунько мовчить. Цвіринькає, мов горобець. Голосок, такий звабний вчора і позавчора, сьогодні дра-

тує нерви. Чого їй треба? Коханка... Ні, вона зараз йому відворотна. Не той напій, не ті ліки. Вона не розрадить, хоч має добрий хист до цього діла. Йому треба побути самому, подумати, розібратися. І він сухо каже, що дуже зайнятий, кладе трубку, хоч Клава щось гаряче шепоче йому...

Тихо, порожньо в кімнаті-кабінеті, у всьому будинку. Невже так ніхто й не постукає сьогодні до нього, ніхто не подзвонить? Навіть Шовкопляс? Навряд, щоб Шовкопляс зважився на таке. О, той не піде проти вітру! Завтра так завиє в унісон з філософами, що аж луна покотиться. А ще хто? Нема нікого. Ні душі живої. Він — самотній. І з тресту не дзвонять, мов поніміли.

Гунько встає, рвучко прочиняє двері в сад. Місячне світло залило весь двір, все цвіте. Біля воріт заворушилася постать. Бородань! Видно, дрімав, а загледівши начальника, миттю схопив берданку, виструнчився.

— Ви тут, мабуть, дуже строго,— хрипло каже Гунько,— нікого не впускаєте. Перестарались...

— Так ніхто ж не приходив! — виправдується вахтер.— Весь вечір стою тут...

— Гаразд,— глухо кидає Гунько,— як хтось прийде, впускайте негайно, хоч і пізно буде.

Він повертається в кімнату. Знову стіл і знову зелений відблиск власного обличчя. Як сказав отой дурний дід? «Так ніхто ж не приходив! Весь вечір тут стою...» Так, весь вечір... Жодної душі. Тепер все ясно — він один. А все тому, що хапався на засіданні, нервував і не сказав того, що мав сказати. Нерви! Забув, забув про головне! Говорив про все, навіть про свої заслуги натякнув, про нагороди, а от

про те, що за час його короткого перебування «Пролетарська-Крута» таки скочила кілька щаблів вгору,— не сказав. Гляньте на зведення! Тільки частину прохідників кинув на вугільний фронт, тільки деякі механізми зняв з Третього горизонту і зосередив на головному напрямку — і вже кілька щаблів. Ось що треба було сказати. Відразу б закрутилися вужами його супротивники. Померкли б їхні красні словечка! Так ні, забув, лихо моє, забув сказати найголовніше.

Аж за голову береться Гунько, шарпає до себе телефон. Та враз відсовує його назад. Дзвонити Іванченкові? Розмахувати руками після бою? Першому проказати «Добрий вечір» чи «Ало, товаришу Іванченку»? О ні, він на таке не здатний. Що завгодно, тільки не це. Секретар парткому мусить йому дзвонити, а не навпаки. Так було завжди, чому зараз мусить бути інакше? Скаже він Іванченкові про ті кілька щаблів, що це змінить? Адже Дереза ніби мав на увазі цей агрумент, коли кинув на засіданні бюро оте вбивче і дошкульне: «Погана господиня змете з усіх кутків засіку, спече калач, гарно поїсть, а завтра побіжить позичати на затірку». Хіба після цих слів скажеш те, що крутиться у тебе на язиці? Та все від злості вилетить з голови, все. Ні, слова про щаблі його вже не врятують. Може, й добре зробив, що не сказав, адже всі знають, якою ціною далися оті щаблі. Хіба не загальмувалися прохідні роботи не тільки на Третьому горизонті, а й на всіх інших дільницях? Це таки правда, правду всі бачать. Бачить і він, Гунько. Не вистачило у нього ще двох-трьох тижнів, він вирвав би шахту з прориву якою завгодно ціною, а після цього надійшов би на-

каз про відкликання героя на тепле місце в область, назад, в місто. Премії, слава, заздрість супротивників, ганьба для філософів. Зірвалося...

Торохтять, товчуть воду в ступі... А керуючий трестом сидить, слухає. Мовчить, креслить щось на папірці. Ех, навіть Самохін мовчить! Оце б встати йому, важкому і огрядному, як гора, проректи слово, щоб вщухло все, заніміло. Та ось він, Самохін, встає, довго дивиться кудись у вікно, потім кидає: з нового року буде збудовано двісті нових шахт і відновлено не менш як сто нових проходок. Третій горизонт в тому числі, кошти виділено урядом... Мовчать, принишкли, бояться пропустити хоч одне слово Самохіна. «Третій горизонт в тому числі» — ось які слова каже Самохін і не дивиться в бік Гунька — своєї правої руки. Мало того, що каже і не дивиться, а ще заявляє, що патріотичний почин «Пролетарської-Крутої» вартий всілякої підтримки і заохочення. От як сказав Самохін, сказав і важко опустився на стілець.

Зашуміли люди, ще дужче зашуміли, а Іванченко ніби й не радий, як усі, бо строго до порядку закликає. Секретар райкому щось про перебудову керівництва говорить, натякає про нові форми партійної роботи. Та Гунько вже цього не слухає, бо знає, чим кінчить,— все і так видно.

Важкий туман стелеться в голові, заважає думати. Важко людині, коли вона самотня. Нестерпно важко. Від тиші і напруження починає у вухах дзвеніти. Такого ще не було з ним, оце вперше. Зловісна тиша проникає у всі щілини, пробирається до душі, давить у вуха. Ніби у літаку... Голова все нижче і нижче опускається до столу. Зляканими

очима дивиться Гунько на годинника. Пізно. Кінець сподіванням.

Очі нарешті одриваються від скла, чогось шукають. Розчинити б вікна, одхилити важкі віконниці, хай би ударило сюди свіжим вітром, пахощами життя. Гунько готовий це зробити, бо надто вже важка тиша облягає його голову, але тільки-но підійшов до вікна і взявся за важкі прогони, як на вулиці почувся свист, залунала пісня. «Мабуть, з кіно йдуть, веселяться. Незручно відчиняти вікна на вулицю».

Гунько задкує від вікна, кімната, її пустельна глибінь знову забирає його в свої міцні обійми.

VIII

Стара мораль відживає свій вік у закутках, заснованих липкою павутиною. Їй, старій пройдисвітці, непривітно, морозно, тісно. Відчуваючи свою скороминучість, вона боляче жалить — так кусаються осінні мухи. Немічна і потворна, стара спокусниця кладе на свої порепані і поїдені ганьбливою пристрастю щоки товсті рум'яна, засвічує у своїй норі болотні вогні — хтось та звабиться на блиск і на рум'яна, хтось та заплутається в ці тенета... У мене безодня зваб, океан втіх, свої закони — йди до бажання і пристрасті прямо, навально, бо ти — герой, тобі все можна, у тебе не буде душевної гризучки, адже ти вільний, розкутий від усіх земних пут.

Гарячий бриз життя жене тугі хвилі свіжого вітру, ніби та колосальна віялка, роздмухує павутиння, вимітає кутки. Зимно, страшно спокусниці

на світі. Але вона жде, вона манить, вона ще надіється, чатує на людських перепуттях, шукає здобич і, дивись, знаходить...

Клава Лавриненко встала сьогодні рано — тільки блиснуло перше скісне проміння тьмяного осіннього сонця. Вчора вона спала до десятої, а сьогодні — не спиться. Щось у неї не гаразд... Що ж саме? Стародуб? Так, цей здоровань, видно, дуже розсердився. Схоже на те, що доведеться все починати знову. Вона знає його слабу струнку, вона уміє підбирати ключики до холостяцького замочка. Досить буде їй з'явитися ще хоч раз біля гуртожитку — відразу прибіжить. Ні, з Стародубом зладиться. Не те зараз на думці у Клави. Зараз її мучить Гунько...

Тьмяний, мов вечірнє світло, спогад про перше знайомство з цією людиною. Йшла пішки з міста, раптом її доганяє «Волга». Скрипнули гальма, з віконця сива голова — чи не по дорозі? Зраділа, що не доведеться кушпелити ногами по битому тракту, всілася на задньому сидінні. Відчула, що водій, кремезний сивий чоловік, пильно вдивляється в її обличчя, зиркаючи в дзеркальце. І як він хвацько вів машину, і як говорив з нею, і як зиркав у своє дзеркальце — все було для Клави досить ясно. Не здивувалася, коли її було запрошено в ресторан. Не здивувалася, коли Гунько після того гуляння, позначеного щедрістю солідного кавалера, поскаржився на сімейні незгоди, на сум самотності, на бурлакування у зрілому віці... Їй стало жаль цієї справді літньої і щедрої людини, вона пожаліла його — погодилась заночувати в його машині десь у нічному вибалку.

Гунько приїздив рідко, але кожного разу щось

привозив Клаві. У неї не було сил відмовитись від подарунків.

Красуня зрозуміла, що напала на золоту жилу...

Правда, її спочатку бентежила одна обставина: Гунько уникав з'являтися з нею на людях, приїздив тільки увечері або вночі, не брав з собою у місто. Красуню це ображало: невже він гадає, що вона не варта того, щоб нею пишатися перед усім світом? Натякнула про це якось, Гунько скривився, наче йому дали гіркого трунку, запитав: «По кінотеатриках хочеться бігати? То чому ж не заведеш для цього діла підходящого кавалера?»

Вони обмінялися красномовними поглядами і швидко порозумілися. Коли Клава одного разу призналася, що вже має собі кавалера, молодого і знатного шахтаря, Гунько не розсердився. Навпаки, це його цілком влаштовувало — як-не-як, а в нього сім'я, свої інтимні справи треба вести за лаштунками.

Так склалися ці дивні стосунки, які тягнуться ось уже кілька років. Все йшло добре, та ось раптом Клаві не поталанило: приїхав Гунько, на цей раз надовго, Стародуб побачив їх, гримнув дверима і втік. Ревнивець! З Стародубом діло ясне. Але ось чому так холодно ставиться до неї Гунько? Яка муха вкусила сивочубого? Після першого вечора, проведеного так весело, не було зустрічі, яка б не закінчувалась скандалом: Гунько став мовчазний, замкнутий, легко сердився на неї. Може, вона постаріла?

Клава підсовує дзеркало, розглядає себе. Що ж, щоки як щоки, ніс як ніс. Трохи варто тільки припудрити, і все, ніде ні зморшки, ні блідості. Рожеві вуста і променисті очі — ой, товаришу Гунько, щось

ви стали невпізнанним! Оці очі і оці губи не такого, як ви, можуть ще причарувати! Що з вами коїться? Якась досі не бачена скупість з'явилась: попросила Клава купити їй шубу, Гунько у відповідь тільки сопе. Сопи, сопи, любий, а від шуби тобі не одкрутитись. Хіба не ти винен в тому, що я вже вилетіла з школи? Витурили за прогул. Прогул... А з ким же це я прогуляла, товаришу Гунько? Не знаєте?..

Мати вештається по хаті. Видно, про щось догадується; коли так гримотить стільцями, сердиться. Два дні сидить дочка вдома, на роботу не йде. Що сталося? Скільки вже разів було так: попрацює тиждень, а там, дивись, вже й вдома. То її посаду скоротили, то директор до неї присікується, мовляв, чого на роботу з підмазаними очима приходиш... Не складається у дочки життя, не складається. Сказано — не родись вродливою, а родись щасливою. Чепурненька у неї дочка, а життя немає. Доки воно так буде?

— Доволі тобі розглядати себе в дзеркало,— нарешті озивається мати,— запізнишся...

— А куди це я запізнюся, мамо?

— Як-то куди? А школа?

— Покинула я школу, мамо. Зарплата мала, самі знаєте, а роботи — ночами сиди. Мене ось Гунько влаштує...

Мати заплакала.

— Знову за своє? Ой, дограєшся, доню, досидишся... Чує моє серце — погано тобі буде.

Клава розгнівалась.

— Що це ви мені все погане та погане пророчите? Набридла вам? Хочете зіпхнути кудись? То скажіть прямо!

— Он у людей заміж дівки йдуть, сім'ї заводять, а ти крутиш тими женихами, мов циган сонцем.

— Заміж мене не женіть, мамо, я вже раз послухалась вас. Самі знаєте, що вийшло.

— А чому ж у людей он виходить? — схлипувала Глафіра Дем'янівна, витираючи очі.— Думала, в тебе з Григорієм щось вийде, адже хлопець гарний, на роботі шанується. Аж тепер знову Гунько. Що він тобі? Побуде і майне, а ти знову сама.

— Не печальтесь, мамо, у мене таких, як Григорій, десяток буде. Досить тільки захотіти... А роботу матиму кращу, ось побачите.

— Доню, доню,— тільки й сказала мати. Похитала зажурено головою, витерла очі, пішла з хати. Чому не виходить так, як хотілося б матері. Їй би оце доброго зятя в хату, внучка... Чи буде так колись?

Клава не встигла й прибратись, як раптом біля вікон почулося хурчання машини. Виглянула, захапалася. Це він, старий і вірний Гунько. Казав, що заїду, ось і заїхав. Швиденько одяглась, ще раз зазирнула в дзеркало і вибігла.

Пружно погойдується біля вітрового скла чорна дротяна фігурка. М'яко вгинаються ресори під вагою машини. Гунько, важко поклавши сині руки на руль, мовчки веде машину битим курним шляхом. Куди він їде? Обіцяв повезти у місто, щоб сходити в магазин, а завертає в поле...

— Щось ми сьогодні кислі і заспані,— каже вона і лукаво морщить носика.— Ні тобі слівця гарного, ні погляду ласкавого. Що сталося?

Але Гунько не відповідає. Продовжує понуро

дивитися вперед. Клава мовчки простягає руку і кладе її на Гунькове плече.

— Щось на шахті? Може, обвал чи газ?

Але Гунько у відповідь тільки мугикнув собі під ніс, зупинив машину, відкинувся на сидіння і тільки тепер сказав:

— Обвал, пташечко...

Раптом він стис кулаки, потряс ними перед обличчям здивованої Клави і вигукнув:

— Та я ще їм покажу!..

Клава відсахнулася від нього.

Гунько понуро повів очима по принишклому осінньому степу, глухо промовив:

— Це я так, своє... Краще вип'ємо.

Дістав пляшку коньяку, дві чарки, налив їх. Одну поставив для Клави, другу перехилив і випив одним духом. Ущипнув кусень булки, пожував, перехилився до Клави.

— Випий і послухай, пташечко, що я тобі скажу. Ну?

Але Клава не схотіла пити. Ось вона спочатку покладе йому на плечі свої м'які кошачі лапки, поворушить оксамитовими подушечками, у яких приховано кігтики, попитає у нього:

— А коли ж у місто? Адже ми збирались...

— Не буде, мила, міста, не буде нічого. Вип'ємо на прощання. Їду з шахти.

— Як? Ти ж збирався пробути у нас з місяць, а то й два? Сам казав.

— Так, збирався. А тепер їду. Відкликають і взагалі...

Він подивився на неї мовчки, ніби щось зважуючи.

ЕПІЛОГ

Над головою — небо. І — сонце.

Сонце котить по землі світлові кружальця, котить, мов той хлопчик голубі обручі юності. Яка щедрість! Яка настирливість і невтомність! Беріть, люди, мої коштовні дари, вибирайте. Щоб були ви тверді і міцні, мов кремінь. Така вже сила у цих моїх пахучих подихах — перетворювати все на краще, викликати посмішки і класти людям міць у груди.

Так чи приблизно так міркував зараз Григорій Стародуб, широко ступаючи нерівним тротуаром, несучи в руках маленьку рожеву крихітку. Крихітка тихенько пручалася, нагадуючи, що вона жива і тепла. Крихітка ще не мала іменння, бо було їй усього два тижні віку. Аж чудно Григорієві: буває ж у людини такий вік — два тижні! Він озирається до Наталі, яка йде поряд, зіпершись на його руку, і питає, звертаючись до рожевого пакунка на руках:

— Скільки тобі років, доню?

Змінивши голос, сам собі відповідає:

— Два тижні.

— Два тижні? — дивується Григорій.— О, та ти вже велика, доню, ніврoку собі дівонька, аж два тижні маєш...

Він щасливо посміхається і продовжує свій дивовижний діалог:

— А як же тебе звати, доню? Га? Кажи голосніше, бо я не чую. Ага, Оленкою? Ти чуєш, Наталочко, нашу доньку звати Оленкою. Як тобі це подобається?

Наталя мружитъ очі. Вона ще слаба, обличчя бліде, хоч очі такі ж уважні, як і завжди.

— Не дуже мені подобається Оленка. У моїй палаті їх аж три було. Вродило на Оленок. Може, Оля? Крім того, у тебе ж сестра Оленка. Забагато.

— Складно, доню, складно дуже,— говорить Стародуб, звертаючись до дочки.— Розумієш, яке ім'я не даси, все буде не так. Одному сподобається, іншому ні. Як же тебе назвати? Казав мені мій дружок Афоня: «Якщо буде у мене колись дочка, назву її Орбітою». Смішно! Чому Орбітою? А якщо хлопчик буде, тоді Супутником його назвати, чи що? Ні, ми тобі такого імення не дамо. Ми тобі дамо людське ім'я, гарне і скромне, поважане у народі. Щоб ім'я те легко було вимовляти, адже ти не завжди будеш мати два тижні віку, ти виростеш, і у тебе буде колись наречений. Обов'язково буде! І як же він тоді тебе назве? Орбіточкою? Орбіточка... Прийде під калину чи під явора на побачення та й скаже: «Ось що, моя дорога Орбіточко, годі нам ходити на великій віддалі одне від одного, пора нам обрати спільну траєкторію життя». Пречудесна розмова вийде! Як у тій кінокомедії. Га?

Він сміявся, на повні груди хапаючи запашне весняне повітря. Життя дарувало Григорієві тепло і безхмарне небо, радість батьківства, яку не можна пояснити, як не можна пояснити простого людського дихання і цвітіння он тієї миленької придорожної квіточки.

— Так от, донечко, дамо тобі гарне людське ім'я, таке, щоб ти потім не кривила губки, не лаяла своїх батьків. Була у мене колись бабуся, гарна та лагідна, як оцей день, і звали її Оксаною. Звичайно, доню, твоя мама обрала собі краще ім'я, Наталю... Та нехай уже буде так, ми собі візьмемо Оксану. Теж оспіване ім'я... Буде тепер у мене в хаті аж дві пісні — Наталка і Оксана. Гаразд, Полтавко?

— Може, якось інакше? Скільки гарних імен на світі. Ну хоча б Ніна, Валя, Галя, Таня.

— Правда твоя, гарних імен багато, але всі вони нам не підходять, мамочко. Ми хочемо називатися Оксаною і не інакше.

Наталя розважливо відказала:

— Маємо час подумати. Не горить. Куди поспішати?

Григорій понурив голову. Такий він уже удався — не любив коли йому перечили.

— Ну, знаєш, треба вчитися жити своїм розумом, а не сусідським. Пора. Не маленька. Матір'ю стала.

Він сердився. День вже не здавався йому сонячним і голубим, хлопчик раптом поховав свої обручі, він не хотів роздавати їх людям. Наталя зиркала на чоловіка, а сама ховала почуття радості. Якщо Григорій так близько приймає до серця долю цієї малої істоти, значить, він любить своє дитя. А хіба для

матері є більше щастя, як догодити коханому чоловікові? «Та нехай він назве її як завгодно. Хоч Одаркою, Горпиною, хоч Палажкою, я з усім погоджуся аби тільки отак носив біля серця мою дитину, як я носила, аби тільки любив її, як я люблю». Так думала Наталя, поводячи своїми серйозними очима. Але сказала вона інакше:

— Роби як знаєш,— твоя дитина.

— Так ти погоджуєшся? — з недовір'ям спитав Григорій, зупинившись.

Наталя мовчки заплющила очі, кивнула.

Вона нахилилася до рожевого пакуночка, відкрила личко доньки і спитала:

— Оксаночко, тобі не холодно? Он наш татко який неповороткий, довго несе тебе додому, а ти вже, певне, змерзла.

Він широко ступав через калюжі, простуючи додому навпростець — через чужий двір. Наталя ледве встигала за ним.

Дома він обережно поклав на ліжечко дитину, став посеред кімнати і випалив:

— Приймай звіт, дружино! Ліжечко таке, як ти бачила в магазині і вже приціпилася, та передумала чомусь. Це раз. Потім,— Григорій обкрутився, витяг пакунок і швидко розгорнув його перед Наталею,— потім оце. Три комплекти пелюшок. Вистачить? А ось,— він нагнувся за шафу, витяг звідти квітчастий килимок — а ось тобі і Оксанці під ноги, щоб не простуджувались. Іди сюди,— потяг Григорій дружину на кухню, показав багато таких речей, про які мріють усі домашні господарки. Потім знову увів дружину в кімнату.— Ось тобі, щоб не скучно було ждати мене з забою.

Він скинув покривало і Наталя побачила на тумбочці телевізор.

— Грицю,— сплеснула Наталя руками,— що ти наробив! Певне, всі гроші витратив, а нам їх зараз ось як потрібно, адже мале у нас...

— Не перебивай, не перебивай, а слухай далі. Окрім усього, я тобі особисто купив...— Він витяг з шафи згорток і подав дружині.— Кращого не було.

Наталя розгорнула згорток і побачила велику коробку з набором парфумів. Ахнула:

— У мене ніколи не було такого...

Святковий настрій Григорія передався й Наталі, вона ще раз обійшла кімнату, розглядаючи подарунки, потім зупинилася перед чоловіком, глянула на нього сонячно, простягла руки. Він жадібно пригорнув її. Потім сіли біля дочки.

Григорій вдивлявся в обличчя дочки. Так, це його дочка. Он яка у неї маленька зморшка над переніссям, точно, як у нього. А очі? Хоч вони і заплющені зараз, але Григорій бачить, що очі у Оксани — його очі. Тільки руки не його — дуже вже тендітні пальчики, розчепірені, мов у пташки, з синіми прожилками і ямочками біля кісточок. Григорій посміхнувся:

— На мене схожа, буде щасливою.

— Ти вгадав, на тебе,— погодилася Наталя.— Така ж уперта, як і ти. Коли схоче їсти, кричить не своїм голосом.

— Правильно робить,— відказав щасливий батько,— а чого ж з вами панькатись? Настав час обідати, давай обід. Віддай, що мені належить, адже мені належить це по праву. На те ми і Стародуби, щоб з нами рахуватися.

Щасливі люди вродливіші за нещасливих удвічі. Вони мають одну особливість — не помічати часу і взагалі всього, що навколо. Це ще раз доведено тим, як довго і як настирливо хтось стукав у коридорні двері. Нарешті на цей стук відгукнулася сусідка, дружина начальника третьої дільниці Криворотька. Вона впустила прибулого в коридор, потім постукала до Стародубів і сказала:

— До вас гості, впускати?

Це був Афоня. Кричав ще з коридора:

— Можна до вас? Півгодини стукаю, а вони не чують. Чи, може, повертати назад?

Наталя швиденько прикрила дитину, Григорій впустив Афоню. Він переступив поріг, тримаючи в руках великий букет квітів, церемонно вклонився і проказав завчене:

— Вітаю з поверненням маму, а тата з прибавкою в сім'ї. Ось вам квіти, Наталю, а оце їй, малій, від холостяка.

Афоня подав Наталі букет, потім розгорнув пакунок і поклав на стіл набір білизни для немовляти.

— Пелюшки! — зареготав Григорій.— От так чудасія! Матимеш, Наталю, тепер аж чотири зміни! І звідки ти знаєш, Афоня, про такі речі, як пелюшки? Хто тобі сказав, що саме це треба дарувати за таких обставин?

— Голубе, та я все знаю,— виструнчився Афоня і кумедно закопилив губу.— Мене хоч завтра веди до загсу, підготувався на всі сто.

— Так у чому ж річ, нема з ким? — лукаво примружила очі Наталя.

— Є з ким,— швидко відказав Афоня,— ось роздивлюся тут у вас, приглянуся гарненько, якщо спо-

добається, тоді, мабуть, заявлю вже ультиматум своїй Музі.

— Приглядайся, приглядайся, голубе,— сміявся Стародуб,— згодиться. Що ж до твоєї Музи, то я так думаю: вона тільки того й жде, щоб ти їй швидше заявив ультиматум. Знаєш, такі ультиматуми для дівчат все одно, що цукерки.

— Багато про себе думаєте, хлопці,— посварилася пальцем Наталя.— Хотіла б я бачити, чого варті хлопці без дівчат. Та нічого ви не варті! Ось пожив без мене два тижні, посуд немитий, хата неметена.

— Підмітав, Наталочко, підмітав хату,— виправдувався Григорій.— І посуд мив, тільки ж його не перемиєш. Поїв чогось, глянь — уже повно брудних тарілок. Зараз ми з Афонею помиємо, поки ти вкладеш дочку. Гаразд? Адже нам і закусити пора.

— Спочатку поправ постіль, дочка твоя вже спить. А посуд сама помию, без вас обійдуся.

Стародуб руками-клешнями стелив постіль для дитини. Афоня стояв позаду і прискав зо сміху.

— Не так, не так, товаришу батьку! Подушечку треба збити,— командував Афоня.— Це вам не відбійним молотком орудувати, справа делікатна.

Він не втерпів, взяв у Стародуба подушку, збив її і поклав у ліжко.

— Ти що, на курси молодожонів ходив, чи що? Глянь, який проворний,— щиро дивувався Стародуб.

— Так я ж сказав, що підготувався на всі сто. Я не таке знаю, ось хай тільки моя Муза погодиться, вона відчує, що таке Афоня в сімейному житті. За холодну воду не братиметься, все буду робити сам.

Я і їсти варити вмію, не те, що подушки збивати. Адже ви не знаєте, що я закінчив курси поварів. Не вірите? Клянусь — закінчив. Вам біфштекс по-гамбурзьки? Чи салат-провансаль? Ростбіф? Я все можу! Моя Муза тільки пальчики облизуватиме!

— Якщо так, голубе,— розвів руками Григорій,— то скидай свого фрака і готуй нам біфштекс по-гамбурзьки. Зараз ми це перевіримо: кінчив чи не кінчив ти курси. Роздягайся, голубе.

— М'ясо, яйця, картопля є? — питав Афоня, скидаючи свого франтовитого піджака.— Якщо є, через п'ятнадцять хвилин будете облизувати пальчики.

Наталя було заперечила, навіть з осудом подивилася на Григорія, мовляв, чого змушуєш гостя возитися в кухні, але Афоня сам відказав їй:

— Сказано — зроблено. Для вас я приготую так, як і належить в урочистий день. Майте на увазі, сьогодні гостей буде повна хата. Приготуймось добряче! Гайда в кухню, товаришу батьку!

Наталя хотіла в чомусь допомогти, але Афоня заперечив:

— Ви сказали, що хлопці без дівчат нічого не варті, так я хочу довести, що це не зовсім так. Накривайте стіл, зараз будуть закуски.

Він обв'язав голову білим рушником, начепив фартуха, дзенькнув ножами. За кілька хвилин звичайна головка капусти перетворилася на салат-провансаль, а шмат м'яса на акуратно вирізані біфштекси. З обрізків вийшов жирний бульйон, який належало розливати не в тарілки, а в чашки, шмат твердої ковбаси було розрізано так, що величенькі пластівці вкрили всю велику тарілку. Навіть холодна варена курка, яку купив Григорій у гастро-

номі, перетворилася в руках досвідченого кухаря в ресторанне блюдо з приправою.

Григорій тільки ахкав, стежачи за вправними рухами Афоні.

— Ну, знаєш, кухарський талант у тебе справжній. Дивуюся — чому ти поліз у забій, коли твоє місце біля плити?

— Героїка заїдає, товаришу батьку,— щиро засміявся Афоня.— Так, героїка. Така доба.

Розвеселий оцей хлопчина Афоня, за словом у кишеню не лізе. Але й діло знає. Як казав, так і вийшло — швидко приготував добрі закуски. Тепер стіл був хоч куди — тільки серветок не вистачало, але й тут Афоня знайшов вихід — нарізав рівними квадратиками папір, скрутив їх у трубочку і вправно вставив у вазу.

Посідали до столу, налили по чарці, як раптом хтось постукав. Григорій вийшов у коридор і незабаром там почувся його голос:

— Прошу, прошу, заходьте!

Першим у кімнату ступив Дереза, за ним матроси. Дереза, поздоровивши батьків, сказав сміючись:

— Зустрілися в під'їзді! Приймайте, як собі хочете. Такий вже ваш обов'язок: показати дочку і налити по чарці. Якщо по чарці, може, усім не вистачить, то ми лишимося вдоволеними й так, аби тільки принцесу свою показали.

Наталя відкрила личко дитини, запишалася:

— Принцеса вибачається, що зараз спить, але наступного разу особисто прийматиме гостей.

Дереза похвалив доньку, сказав, що він приніс їй гостинця, та не знає, чи вгодить, бо принцеси на-

род вередливий. З цими словами він подав Наталі пакунок, Володимир Бак також поклав пакунок від себе і своїх друзів. Коли Наталя подивилася, то залилася гучним сміхом:

— Повезло мені, це вже шість наборів пелюшок!

— Та невже? — бідкався Дереза.— Ніби змовились. Та є в цій справі одна гарна ознака: таке діло, як пелюшки, молодій родині ще здадуться. Бо коли у людей є принцеса, їм обов'язково захочеться, щоб був ще й принц. Чи не так?

Всі засміялися, бо старий чоловік дотепно вийшов з смішного становища. Налили по чарці, Дереза сказав:

— За продовження роду Стародубів! Щоб рід цей міцно укорінювався на донецькій землі! Щоб не було тому родові ні кінця, ні краю, як життю.

Не встигли й закусити, як знову хтось постукав у двері. Дереза розгладив вуса, підморгнув і сказав:

— Іди, Гришо, зустрічай гостей.

Це був Степан Орлик. Увійшов, вклонився, поклав біля порога велику коробку. Дереза не витримав, засміявся.

— На цей раз, здається, я помилився. Не схоже на пелюшки. Що там у тебе, Степан?

Орлик посміхнувся.

— А вгадайте! І не вгадаєте. Ось я вам краще покажу.

Він взяв коробку в руки, повернув її і відразу всі засміялися: звідти почулося ревіння.

Це був великий білий ведмідь. Іграшка була більшою за ту, котрій вона призначалася. Ведмідь швидко пішов по руках, всім хотілося почути загрозливе ревіння. Дорослі люди потроху ставали

дітьми. Дереза дивився на юнака і відзначав про себе: «Який же ти молодий, Орлику, який милий хлопець!»

— Комсомольському начальству штрафну! — скомандував старий гірник. Він налив чарку, подав Орликові.— Щоб усі ви були завжди молодими, щоб не переводився наш великий шахтарський рід!

— Приєднуюсь до тосту,— сказав Орлик.— Приєднуюсь і п'ю за родинне щастя нашого друга Григорія. За вас, Наталю, за вашу дочку!

Він випив, закусив. Захмеліле товариство зашуміло. Григорій сидів поруч з дружиною, закохано поглядав на неї; Наталя здавалася йому квіткою, царівною.

Орлик перехилився до Стародуба, сказав зворушливо:

— Заздрю тобі, Гришо! Маєш таку гарну дружину, дочку... Одним словом, не те, що наш брат — холостяк.

— Можеш легко зарадити справі,— ворухнувся розімлілий Стародуб.— Он скільки у нас дівчат!

Орлик похилив голову.

— Та воно так, але ж... Горді шахтарки! Як богині.

— Ну, вже й горді. Варто моргнути раз, вдруге...

— Пробував, не піддаються! — сміявся Орлик. Він був веселий, безпосередній, як завжди.— Оце говорив з Вакуленком, обіцяє кімнату. Якщо дасть, заберу сестру і брата. Просяться сюди. Тоді вже і я заживу по-сімейному.

— Дасть Вакуленко кімнату,— встряв у розмову Дереза.— Не вік жити тобі в гуртожитках.

— Та воно не так вже й погано мені там з хлоп-

туманами, за фіолетовими колонами вечірнього степу.

А поки ще не все зникло, не все кануло в небуття, треба дивитися туди, де вигасає слід смутного прощання. Стоять баби, жінки, діти, старики, дівчата. Дивляться без віри, без надії, виявляючи світові свою терплячість і безмежну покору. Де та Вісла? Чого вони не поділили з якимись скаженими «бошами»? Де те Сараєво? Стоять принишклі, маленькі і сірі, як оцей щедро кроплений дощами і негодою степ.

Першою рушила від насипу Марія. Що тут вистоїш? Війна, яка почалася не знати чому і для чого, навпіл розпанахала Маріїне життя, вдарила у саме серце. Так схотілося долі. Доля! Вона все може. Вона послала їй, наймичці, окрім лиха, ще й знак своєї приязні — Антона. Подражнила, побавилась і ніби схаменулася, що далеко зайшла. Навіщо дівчині так багато щастя? Он скільки на світі тих страждущих! А щастя у долі мало, на всіх не вистачає. Світ став великий, неоглядний.

Втішилася на тому й пішла степовою дорогою. Ще зовсім недавно, кілька днів тому, в серці жила слабка надія. Коли вона є у людини, тоді можна дозволити собі й розкіш: постояти перед якимось кущиком, що вперто зеленіє на чорному осінньому плацу. Розглядати ромашку, яка хоробро прийняла виклик осені і тихенько цвіте на моріжку при дорозі, виглядаючи сонця. Тільки тепер Марія ніде не зупинялася, обминала принади степу, ніби цуралася всього яскравого і живого. Все раптом змінило колір, потемніло, злиняло. Навіть явори біля кам'яниці не вабили зір, не будили думок.

Зайшла у свою комірчину, почала складати речі. Не варто лишатися тут, де вже немає того, хто веселив серце, хто своєю присутністю, посмішкою, словом і щирою прихильністю щодня ніби гукав у саму душу: «Життя варте того, щоб вдосвіта виходити на буряки, терпіти Люципера, зносити Софію Браніцьку, остогидлий амбар, животіння строковика. Варте життя того, варте! Клянусь!» Тепер вона не почує цих слів. Хто їх скаже? Векла? Нікого, нікого у цілім світі. Лишилася одна мати. Лихо моє, як вона давно бачилась з матір'ю! Ніби вік минув з того дня, як вийшла з рідної домівки, попрощалася на вигоні з заплаканою матусею. Швидше до Люципера, хай дає зароблене. Вона вже не хоче лишатися тут навіть до завтра, піде зараз, не повечерявши.

Яка це буде зустріч! Обніме стара свою доньку, наплачуться обидві, а потім стишаться, сядуть на лаві за столом. Мати засвітить каганчика, такого ж підсліпуватого, з вищербленим і прокопченим склом, як і цей, що он стоїть, але рідного і знайомого ще з дитинства. Потім витягне з печі ще теплого борщу... Повечеряють, будуть слати постіль на полу і гомоніти, гомоніти, аж поки й цвіркун стихне, собаки на вулиці перестануть гавкати. А вранці? Вранці мати встане раніш за дочку, бо дочка прийшла з строку, у неї стільки ночей недоспаних, наймитських. Встане та нишком млинців на олії напече, чаю з м'ятою нагріє... І не треба буде нікуди поспішати, не треба йти на оті осоружні буряки, їсти пісний куліш на вогких дошках літньої кухні пана Браніцького. Літня кухня... Влітку сонце пече так,

Комітет незаможників, очолений Данилом Шумейком, за кілька днів обміряв і розділив усю поміщицьку землю.

Слава про Данила, про його щедрість і безстрашність стала тоді легендарною. Хто б міг подумати? Вічний наймит, у якого на широких плечах завжди була латана свитина, якого можна було за клунок зерна та гнилі юхтові чоботи на весь строк запрягти в плуга, раптом став законодавцем і верховною владою в селі. Він роздавав землю, покинуте багатіями добро, уцілілий від вогню хліб. Він ставив на паперах свій підпис, який важив більше, ніж залишена волосним писарем печатка з орлом посередині. Що то був за підпис! Якась диковинна закарлючка, схожа на птицю, а дивись ти — ніхто не вірив паперам, якщо там не було намальовано тієї птиці.

Данило Шумейко...

Він не родився таким яснодумним, хоч з дідапрадіда в нього зростав потяг до правди і краси, справедливості й гармонії буття. Він з'явився на світ з клеймом раба на чолі, доля його давно була визначена і вирішена іншими — вічно працювати на чужій, не своїй землі, класти поклони всевишньому на троні і тому, що на небі, горювати на чорній рілі, аж доки не впаде на неї, коли прийде його час.

Та сталося нечуване й негадане. Ударив грім, сколихнув небо і душу, пролунав голос, віщий і добрий, як голос самої істини:

— Ти все можеш, маленька людино Данило Шумейко, ти всьому голова, ти всьому володар, бо ти — трудівник. Оце небо і земля, стальні колії і сині річки, чубаті труби заводів і золотий колос пшениць — твоє! У тебе, Данило, є хист і розум, є сила

бити, засіяти, інакше вона візьметься бур'яном, заклякне і на ній вродить кукіль чи будяк. Ніхто з отих дядьків, безвусих парубків і червонощоких дівчат та молодиць і не подумав над цим, а ось він, Данило Шумейко, клопочеться за всіх і збирається їм сказати те, що надумав. І вони ждуть його слова, бо устами цієї людини зараз говорить революція.

— Так от,— сказав по паузі Шумейко,— менше насіння треба лускати, менше макухи гризти, краще гризти граніт науки. А каже він, що треба в комуну йти, якщо жити хочемо. Був я оце у волості, там уже і хомути, і шлеї, і плуги, і цеберки, і оселедці навіть дають. Влада поможе нам, якщо у нас всі клепки на місці будуть. Знать, таке діло, що в комуну записуйтесь. Тоді й насіння для посіву одержимо, і плуги, і биків дадуть. Гуртом будемо кашу варити, ясно? Якщо неясно, можна запитання подавати на вопрос. Хто?

Запитань було багато, збори закінчились пізно, майже під ранок. В комуну ніхто не записався, бо діло це таке нове і нечуване, що його відразу не збагнеш. Як розійшлися люди, Маруся наблизилась до вкрай стомленого Шумейка, розгорнула полотно, поклала на столі. Данило примружив червоні очі, глянув на малюнок, позіхнув:

— Балуєшся панським ділом? — спитав байдуже і цим завдав болю дівчині.— Не твоє воно діло, Маріє, чи, може, не так кажу?

— Моє, Данило, моє,— тихо сказала дівчина.— Моє і твоє. Бо не будуть пани нашу революцію малювати!

Данило закліпав сонними повіками, протер очі. Слово «революція» мало над ним магічну силу, від-

разу прогнало сон. Згріб важкими руками полотно, наблизив до самих очей, почав розглядати.

— Революція, кажеш? То так, то наше з тобою діло... А я й не туди, бач, як горить... Справді, горить, як ожереди... Сама намалювала чи хто показав?

— Сама. «Антонів огонь» називається.

Данило довго мовчав. Нарешті ворухнув дужими плечима.

— Ех, Антон... Гарячий був парубок, десь укокошкали його на позиціях. Не інакше. Бо об'явився б непремінно. Ждеш?

— Жду.

— Н-да,— протяг Данило і згорнув полотно.— Думаєш малювати чи так просто, без діла заниділась?

— Хочу малювати. Якщо тільки годиться воно...

— Та чого, годиться. Не можу тобі сказати, як воно там з наукою це діло, а для людей—підходяще. І для мене якраз. Приходять сюди всякі хутірські, до яких ми ще не добралися. Таке вибехкують, тільки держись. Повісь отам, хай висить твоя картина. Прийде якийсь цюцько, почне мені тут веремію розводити, тицьну на картину, мовляв, кумекай, що воно та як буває на світі. Їй-право, залиш, Маріє...

— А не вкрадуть?

— Та кому воно потрібне! А полотна я тобі дістану скільки хочеш. Реквізнути можна. Ще чого тобі для малювання? Я дістану.

Маруся сказала, що нічого їй не треба. Зажурена і пригнічена стояла біля столу, не знала, що робити. Черствий Данило, дуже черствий, а вона ж так старалась, ночей не спала. Взяла своє полотно, хотіла йти, Шумейко глянув на неї, спитав:

— Береш? А я думав, що залишиш...

— Так чого ж його залишати, якщо воно, може, й не годиться...

— Тьху на тебе! — розсердився Шумейко.— Сказано, баба... Говорив же я тобі, що хутірських пацюків буду пикою тикати в отой огонь, чого ж тобі більше? Якщо твій малюнок допомагає революції, значить, потрібний. Ясно?

Аж тепер Маруся посміхнулася. Який же ти, Данило, товстошкірий, з тебе поки витягнеш слово, можна здуріти. Почепила полотно на стіну, одійшла і поглянула збоку. Ні, Данило, це не мазня! То я так сказала, зараз і сама бачу, що картина — наче жива правда про вчорашній день. Вчорашній? Хто його знає, може й діло кажуть, що революція світова, тоді її картина ще довше буде жити. Хай висить, вона згодна, щоб її праця приносила хоч якусь користь. І на цьому тобі, Данило, спасибі.

Вже метнулася до порога, та Данило шумно зрушив з місця, підійшов до неї.

— А ти в комуну запишешся?

Маруся задумалася на мить, потім відказала:

— Запишусь, якщо мати схочуть.

— Мати? А якщо вона не схоче?

— Все одно запишусь.

Данило задоволено кивнув головою.

— Добре, тепер ось що, Марусю...

Він раптом змовк, покрутив головою, ніби відганяв якусь настирливу думку, одвернувся і пішов до столу. Схопив телефон, почав крутити ручку.

Маруся тихо вийшла. Ніч була місячна, ясна, промениста. Може, десь горіло? Ні, то місяць виповнився, гуляв у блакитному морі, слав землі своє

сяйво. Йшла додому, а в голові настирливо дзижчав комар: «Данило, Данило Шумейко... Що ти за один? Хотів щось сказати й замовк. Що ж ти мені хотів сказати, буйна голово революції?»

«ЩЕДРА»

По селу гуляла новина, яка викликала безліч розмов: з'явився комунарський дзвін.

Звичайний шматок рейки, прикріплений дротом до дерева, тричі на день скликав комунарів у колишнє приміщення сільської гамазеї. Тут стояв великий стіл, накритий червоною скатертиною, з десяток широких лав, а в прибудові — величезний казан, в якому день і ніч кипів суп чи борщ. Векла, пов'язана за модою червоною хусткою, великим ополоником розливала у комунарівські миски пахуче вариво, піклуючись про те, щоб у кожній мисці було всього порівну: картоплі, сала, цибулі. Комунари дружно сьорбали з мисок, а Данило Шумейко, всівшись за великим столом, виголошував промови.

Одна промова починалася словами: «Гідра міжнародної буржуазії...», друга — «Завдання комуни на сьогоднішній день», третя — «Лікнеп — щабель культурної революції...» Данило гортав стоси жовтих паперів, які зливою надходили з волості, і, як умів, розтлумачував їхній зміст комунарам. Вичерпавши тему і нашвидку свою миску, голова комуни вставав, виводив рать у поле і показував, як треба полоти, орати, сіяти, проривати, вимахувати косою з грабками. Хоч усі без винятку комунари вміли це робити з самого дитинства, однак Шумейко вва-

жав, що тепер неодмінно треба працювати по-новому, не так, як за старих часів. Як було раніш? Косять, приміром, наймити овес, сонце пече, з облич косарів стікає сьомий піт, а вони все йдуть вперед, тільки коси подзенькують та виспівують мантачки. Тепер не так — покосив трохи, спочинь, бо це ж тобі не панська експлуатація, а вільний труд. Вільний труд передбачає відпочинок, колективну розмову на якусь важливу політичну чи культурну тему, співи... Співали комунари добре, їхні голоси лунали на весь степ:

Косим трави, косим клевер
На комунівській землі...

Якось в поле до комунарів прийшов сільський вчитель Василь Іванович Таран. Високий, як жердина, худющий, мов старий кінь, вчитель довго спостерігав роботу молоді, разом з нею співав нових пісень, викосив кілька загінок сіна, а ввечері, коли поверталися додому, сказав Шумейкові:

— Після вечері склич актив, ентузіастів, найбільш довіших своїх людей, буду з ними говорити.

— Про лікнеп? — спитав Шумейко.

— Ні, про вільну працю.

— Я сто раз говорив...

— Хай моя розмова буде сто першою. Так треба.

Таран був єдиним у селі комуністом. Він користувався великим авторитетом і пошаною у людей, бо вчив їх грамоти, читав лекції, влаштовував суботники, відкрив хату-читальню, якій передав усі свої власні книги. Часто буваючи у волості, привозив для комуни добрі вісті — то виклопоче позику, то перехопить для своїх комунарів зайвого плуга,

цвяхів, збрую. Шумейко навіть трохи ревнував вчителя до комуни, але охоче користувався допомогою.

І ось голова комуни стукає ложкою об стіл і каже:

— Слово про нашу комуну має вчитель Василь Іванович Таран. Припиніть балачки!

Перед вчителем з десяток молодих дівчат і парубків, серед них Маруся. Молоді, вродливі, червонощокі, запальні. Сьогодні вони збиралися влаштувати в хаті-читальні колективні співи, та Василь Іванович перебив їм. Стоїть і вичікує. Нарешті каже:

— Сьогодні буду критикувати вашу комуну...

В гамазеї тихо, так тихо, що навіть Векла перестала стукати ложками та мисками у своїм закапелку. Нечуване — Таран, перший комуніст, збирається критикувати комуну! Адже її й без того висміюють куркулі та їхні прихвосні, глузують з комунарів, пророкують їм загибель, безбожниками і антихристами величають, голодранцями і дармоїдами звуть. Але Таран ніби не помічає виразу обличчя Шумейка, ніби не бачить, як насторожилися молоді комунари. Він дивиться просто перед собою і викладає все, що у нього зібралося на душі. А зібралося чимало. Хоча б те, що комунари неправильно розуміють принцип вільної праці, запізнюються з косовицею, дають привід ворогам кепкувати з комуни. Хіба не так? Адже всі дядьки вже давно покосили траву, а скільки ще не скошеної у комуні? Вільний труд означає зовсім інше: треба так працювати в полі, щоб у недругів жижки тряслися од заздрощів! Щоб до комуни сунули люди хмарою,

щоб все село записалося. Ось як треба... Одними розмовами справі не зарадиш. Треба працювати наполегливо і багато, до сьомого поту, як казали колись хлібороби. Піт — не символ експлуатації, а ознака любові до праці, завзяття й щедрості рук і душі людської. Для кого все це? Для себе! Що ж може бути благороднішим, як піт, пролитий в ім'я нашої ідеї для себе, для своїх дітей?

— Ось що, мої юні друзі! — сказав наостанку Таран.— Думаю, що все ясно тепер. А щоб було ще ясніше, скажу вам таке: приймайте і мене, і мою жінку до комуни! Зараз літо, школа зачинена, чого мені сидіти без діла? Сьогодні спробував косити, розохотився, закортіло ще... То як, приймете?

Несподіваний поворот і збентежив, і розвеселив молодь. Критикував, критикував, а тоді — приймайте в комуну! Ох Василь Іванович! Завжди щось придумає таке, що відразу й не збагнеш. Першим озвався Шумейко:

— Так що, товариші громадяни комуни, чули? Якщо не глухі, то чули все. І правильно, що тут говорив шановний наш вчитель Василь Іванович, і не думайте пищати та огризатись. Хто буде собі на умі, той ще несознательний елемент. Ніяк не інакше. То як будемо?

— Голосувати! — почулися голоси.— За Василя Івановича і його жінку голосувати!

Тарана одноголосно прийняли до комуни. Він задоволено посміхнувся, сказав:

— Спасибі за довір'я, я його виправдаю з честю. Клянусь. І клянусь ще в одному — буду безжально, по-більшовицьки критикувати кожного, хто запишеться в несознательні.

Прийняли ще одну постанову: оголосити червоний похід за врожай.

Щодня виходила Маруся в поле, разом з комунарами збирала врожай. Працювати стало важче, бо тепер Шумейко і Таран власним прикладом показували, що таке вільний труд. Наче перемінилися люди, ніхто вже не зважав на піт, сонце, час. Поверталися з роботи стомлені, але щасливі й радісні.

У вільний час Маруся виходила на луг, прислухалася, як і раніш, до шепоту трави, придивлялася до буяння природи. Скільки її навколо! Раніш вона й не помічала таких щедрот. Її завжди вабили квіти, але вона оце тільки тепер помітила, що кожна квіточка має не тільки свій колір, а й своє якесь тихе і непомітне сяйво. Тепер квіти палахкотіли, здавалося, внутрішнім полум'ям, людською пристрастю, живою вродою. Ні, ви тільки погляньте! Яка звихреність фарб, яка мінливість тонів, який жар, доторкнись — обпалить. І вона присідала біля квітки, підставляла руки. Печи! Але квітка не пекла. Вона просвічувала пальці, і тоді дівчина бачила, як у них пульсувала кров. Теплий і ласкавий вогонь квітування заворожував, змушував стояти цілими годинами в якомусь дивному трепеті.

Чари природи були такими дужими, що дівчина не могла ні про що інше думати, як про кольори, світло, тіні. Якось підійшла до вчителя, несміливо поспитала:

— А чи немає у вас, бува, Василю Івановичу, якоїсь книжки про художників?

Таран почав розпитувати дівчину про її захоп-

лення малюванням, а одного разу прийшов до неї в хату, попросив показати все, що лежало в скрині. Подивився, сказав:

— Цікаво, цікаво...

Він перекладав з руки в руку малюнки, розглядав усе уважно, наставляв до світла, після паузи додав:

— «Людина за природою своєю — художник. Вона скрізь так чи інакше прагне ввести в своє життя красу...» Знаєте, кому належать ці слова? Максиму Горькому. Читали?

Тепер вона вже не соромилась, як раніш, призналася, що не читала Горького. Василь Іванович задумався, потім пообіцяв дати дівчині його книжки, ще раз подивився малюнки.

— У вас є щось своє, розумієте, своєрідне... Нічого схожого мені не доводилося бачити, можете повірити. Не знаю точно, як це називається у художників, але у нас, учителів, це зветься талантом. Малюйте, дівчино, малюйте... Тільки,— тут Таран порився у стосі, дістав одне полотно, ткнув у нього пальцем: — Тільки майте на увазі — портрети у вас слабші... Вас тягне до квітки, рослини, сонячного проміння. Ви добре бачите фарби, світло — малюйте природу. Де ви вчилися?

І на цей раз Маруся не крилася, сказала, що ніде не вчилася, самотужки опанувала абетку, вчилася читати по «Кобзарю». Таран сказав:

— Мало, для нового життя — дуже мало. Нікуди не годиться! Щоб завтра ж прийшли до школи...

— Завтра я піду в'язати снопи на поле...

— Знаю,— сердито кинув Таран.— Я теж там буду. А ввечері?

Тут де не візьмись мати. Простромила голову у двері, закричала:

— Хоч ви її напоумте, Василю Івановичу, хоч ви їй скажіть. Ну куди воно годиться отаке? Дівчата на такій порі придане у скриню кладуть, а моя? А моя ночами просиджує над тими ляльками, скільки я сліз виплакала, бідна моя голівонько...

— Мамо! — змолилася Маруся.— Мамо, цитьте!

Таран похилив голову, пішов з хати. Про що він думав? Скоро Маруся почула від нього таке:

— Малюйте...

Легко сказати, але як? Як висловити ті почуття, що живуть в серці, не дають спокою? Он Шевченко умів розповідати. І словом, і пензлем... А вона? Вона зроду не бачила того пензля... А Горький... Лихо моє, як люди уміють складати слова, як вони гарно промовляють до людей. І обидва — з бідаків. Як і вона. Невже ж вона не зможе хоч маленьку часточку сказати того, що сказали ці титани?

Ходила в поле, увечері забігала до Тарана — тепер вона вчилася за програмою початкової школи, а вже вночі, коли село лягало спати, бралася за щіточку. Малювала так, як колись вишивала: клала на полотні крапку до крапки. Нили пальці, сльозилися очі, але вона, мов та мураха, носила з баночки краплю за краплею, викладала кольоровий узор. Робота посувалася повільно, так повільно, що інколи дівчині здавалося: постаріє вона отут біля свого решета і не доведе діла до кінця. Але минув рік, і Маруся побачила те, чого не бачила раніш: полотно ожило, вбралося таким яскравим полум'ям квітування, що аж серце забилося від радості. Тоді

ще уважніше вдивлялася в контури кожної квітки, ще старанніше клала крапку біля крапки.

І ось картина готова. Що це? Якесь нестямне буяння фарб, нестримність почуттів? Хвала життю і людині?

Понесла нишком до Василя Івановича, з трепетом, з жаром у всьому тілі показала. Розгорнула полотнище, поточилася до стіни, прихилилась і заплющила очі. Хай буде що буде!

Ворухнулася, коли почула:

— Отакої, отакої, Марусино... Ну, знаєте, це треба буде показати тямлячим людям.

Прицмокнув язиком, одійшов до вікна, повернув полотно до світла.

— Так-с... А як назвали?

— «Щедра».

— Що ж, непогано, непогано... Природа? Справді щедра, навіть більше, ніж щедра — несамовита... Залиште мені, збираюся незабаром у волость, покажу там комусь. Згода?

— А може, воно й не варте того, щоб везти, Василю Івановичу? Скажіть чесно...

— Я ж уже сказав, здається,— твердо мовив Таран.— Варто показати, варто... Тільки от назва... Чи зрозуміло? А що, як ми назвемо картину так: «На комунівській землі»? Га? Це відразу зверне увагу, поцілить у точку. Як ви, Марусе? Так і напишемо: «На комунівській землі». Покажу у волості, виставимо у гамазеї — хай комунари дивляться... Це ж їхня земля, ними заквітчана. Кращої агітації не придумаєш.

Другого дня, коли Маруся прийшла у гамазею, вона побачила свою картину у золоченій рамі на

стіні. Аж зашарілася, аж очі примружила: картина горіла усіма фарбами, била в очі, але не сліпила, а веселила їх. Чи тільки їй так здається? Оглянулась і побачила: всі присутні комунари дивляться то на картину, то на Марусю, наче вперше бачать свою землячку. І по тому, як блищали у дівчат та хлопців очі, зрозуміла: ні, недаремно сиділа вона ночами у своїй тісній і похмурій комірчині, недаремно сліпла при каганці. Он як пломеніють дівочі личка, то картина кидає на них своє полум'я, освітлює їх гарним вогнем, чистим і молодим сяйвом. Тепер хай їй кажуть що завгодно — вона буде малювати.

Аж тут підійшла до неї Векла. Обнявши давню подругу за плечі, вона прорекла:

— Це я для тебе тоді полотна взяла у Браніцького, бо знала, що ти, моя сестро, призведеш його до діла!

«ЛЕЛЕКИ»

Василь Іванович був людиною твердого слова. Коли їхав у волость, не забув прихопити з собою і Марусину картину. Кому він її там показував — невідомо, але сказав, що картина справила гарне враження і він залишив її у волості.

— Буде огляд народної творчості, покажуть і вашу картину,— сказав він Марусі.— З міста приїдуть художники, хай скажуть своє авторитетне слово.

Ну що ж, почекає авторитетного слова. Лихо моє, авторитетного... Яким воно буде? Може, хтось

вкаже пальцем на яскраве вогнище барв, посміхнеться: «І хто це так павичів розписує?» А може... Хтозна, що воно буде. Треба почекати.

Довго чекала Маруся, але відповіді не було. Тоді Таран ще раз побував у волості, привіз нову звістку: картину послали в Полтаву для висновку художників. Ще більше хвилювалася дівчина, щодня виглядала листоношу, ждала, що ось-ось прийде лист, а в ньому — вирішення її долі. Але ніхто не поспішав. Та й чого мають люди поспішати? Хтось там у далекому селі кладе на полотно кольорові крапки — теж мені подія! Хіба зараз це новина? Он скільки стало людей грамотних, здібних, навіть огляди народної творчості влаштовують.

В чеканні відповіді минула зима, літо, ще одна зима. Швидкий плин життя стер гостроту вимріяних сподівань. Серце охололо, воно вже нічого не віщувало — ні добра, ні зла. І саме тоді, коли вона перестала думати про свою «Щедру», прийшла довгождана вість.

Прийшла вона несподіваним шляхом. Якось ішла Маруся з поля додому, ледве ноги волокла — копали картоплю. Нили плечі, голова макітрилась від спеки, від шаленого вітру, що невгавав цілий день. Тільки увійшла в село, як назустріч їй усміхнений, завжди нестримно веселий завідуючий хатою-читальнею Ваня Горб. Був цей хлопець присланий з волості. Від сільських він відрізнявся тим, що їздив на велосипеді, грав на гармошці, вчив охочих грати у футбола. Буйночубий, безжурний і самозакоханий парубійко не раз уже натякав Марусі то на весняне щебетання птиць у леваді, то на мигтючі зорі, які уміють говорити з тими, хто довіряє їм свою долю

десь у тихому куточку вишневого садка, але Маруся тільки посміхалася у відповідь і тікала від цих слів. Тепер перед нею стояв Ваня Горб і рішуче не хотів, щоб вона і на цей раз втекла від нього — велосипедом загородив гордячці шлях.

— Марусю, один поцілунок — і таємниця твоя! — сказав парубок і багатозначно показав на газету, яку тримав під пахвою.— Таємниця варта ста поцілунків, але я чоловік скромний, віддаю за один.

У дівчини тенькнуло серце. Газета! Може, там щось про Антона? Підійшла до юнака, простягнула руку. Горб зрозумів це по-своєму, він швидко пригнув голову дівчини і поцілував у щоку. Маруся не образилась, як цього сподівався Горб, вона стояла з похиленою головою, чекала. Тоді парубок втратив над собою владу, прикипів устами до її повних засмаглих на сонці і вітрі губ, прошепотів:

— Страх люблю гордих, за такою пішов би в огонь і воду...

Маруся отямилась. Відштовхнула хлопця, вирвала у нього з-під пахви газету.

— Що тут написано? Що?

— Не туди дивишся, ось тут почитай, шановна наша аматорко.

На четвертій сторінці газети дрібним шрифтом повідомлялося, що на виставці народної творчості привернула до себе увагу картина «На комунівській землі» селянки Марії Білогорської. Якийсь П. Кочержинський, столичний художник, так висловився про неї: «Хоч вказана картина є характерним і традиційним народним декоративним розписом і виконана в техніці мініатюри, що вказує на недосвідче-

ність аматорки, вона вражає щирістю і актуальністю теми». Мало, лихо моє, як мало сказано про її картину! Але Маруся ніби переродилася, ніби випила повен келих щастя. В ній прокинулося почуття жадоби до людського тепла, до дії, до любові. Дивилася на Івана Горба так, наче перед нею стояв не пихатий і завжди безжурний футболіст, а її довгожданий наречений, її солодка згуба, її мрія.

— Що у тебе сьогодні, Ваню? — спитала весело і завзято.— Танці чи співи?

— Для тебе, Марусю, можу влаштувати хоч факельний карнавал. Що накажеш, те й буде.

— Потанцюємо? — спитала грайливо.— Ось збігаю додому, вберуся і прийду. Ждатимеш?

Цього вечора у неї було свято. Танцювала до півночі, потім разом з усіма співала пісень, а коли настав час розходитись, пішла додому не сама, як раніш, а під руку з Іваном Горбом.

Йшла навмисне не левадами, а по вулиці, щоб усі бачили. Доволі терпіти осудливі погляди земляків, колючі натяки на те, що навіки лишилася старою дівкою... Хай бачать люди — вона тепер не одна. Довго стояла з Іваном біля воріт, сходила в хату, винесла парубкові води, встигла мовити слово матері: «Ну, чого не спите? Я ще постою трохи...» Як зраділа Ганна, як вона зраділа, лихо моє! Аж перехрестилася, коли побачила хлопця біля воріт. Давно вже в серце матері закралася зневіра і зажура: одцвітає дочка, і не було у неї ні того солодкого стояннячка під воротьми, ні зустрічей біля калини... Наче ж і гарна у неї Маруся, наче й роботяща і грамотна, а все ходить одна, як черниця. Вже й сохнути почала, хіба не бачить, не

помічає того мати? Дівочий цвіт — що квітка, він швидко в'яне, втрачає свою принадність і свіжість. Слава богу, наче взялася за розум її Маруся... Пошли їй, доле, щастя, діточок, а їй, матері, онуків...

А Маруся й справді змінилася останнім часом. Повернувшись з роботи, перебирає свої сукні, кофтини, дзеркало взяла у матері і не віддає... Причепурила, помазала хату, зеленого клечання принесла з левади, потрусила долівку. Назбирала у ночви дощової води, змила голову, кучерик випустила на лоба. Після побачення з Іваном мазала сметаною потріскані на вітрі литки, кривилася від болю, але терпіла, зціпивши зуби. Бачила все те мати — раділа, не чуючи душі. І коли одного разу дочка сказала, що піде гуляти на комунівські пострижчини, що повернеться пізно і що хай мати не турбується про неї, стара Ганна аж перехрестилася:

— Давно пора так, доню, давно. Гуляй, дитино, поки молода. З ким же підеш і куди?

— Не закудикуйте, мамо,— відповіла і майнула крайками нової хустки, яку недавно взяла в кооперації. Глянула Ганна надвір, побачила Івана з велосипедом, зрозуміла все.

— Пострижчини чи не пострижчини, доню,— казала собі Ганна,— але я рада за тебе, і хай тобі щастить.

А Маруся сказала правду — вона йшла на пострижчини. Жив у цьому краю давний звичай: сповнюється дитині рік, її стрижуть. Родинна подія обставлялася урочисто, як велике свято — з музиками, танцями, частуванням. Заможні селяни інколи пострижчини розтягали на цілий тиждень — гульба йшла на повну губу.

І ось таке бучне свято затіяв комунар Гнат Пелехатий.

Круглий сирота, він змарнував свою молодість по наймах, згорбився і почорнів, як земля. Та настали інші часи, і Гнат розігнув спину. Взяв собі Христину, оту нещасну дівчину, що над нею збиткувався Браніцький, поставив хату з саману, вступив до комуни. Хоч і пізнувато розпочав своє сімейне життя Гнат, однак не хотів пасти задніх — як сповнилося його первенцю Максимкові рік, затіяв гуляння. І не якогось там родинного масштабу — на пострижчини були запрошені всі комунари. Дізнавшись про таку Гнатову щедрість, Данило Шумейко послав на станцію підводу за подарунками і пивом. Хай знають дукачі, що у колишніх лайдаків душа не з лопуцька!

Шлях на хутори геть-чисто весь вбраний білою і рожевою берізкою. Крихітні і ніжні грамофончики тягнуться до сонця, понаставляли свої рожеві вушка, вслухаються у дзвінкоголосий спів жайворонків. А вони, оті маленькі пташки, відчувши весну, дзвонять і дзвонять у небі, наче крильцями б'ють у тисячу срібних дзвіночків. Маруся сидить на рамі Іванового велосипеда, відчуває дотик парубкових рук, його силу — велосипед швидко котиться по грузькій стежці. Лоскотно дівчині, млосно і затишно. Іван Горб — добрий спортсмен, ніхто інший не зміг би так прудко гнати велосипед з пасажиром. І ніби в подяку за спритність і силу, вона трохи відхиляється назад і тепер уже чує на своїй потилиці, на розпашілій щоці Іванів подих, такий близький і гарячий, як поцілунок...

І дивно Марусі, і чудно бачити, як вже кінчається

оцей заквітчаний шлях, всипаний срібним жайворонковим співом. Не раз колись ходила вона цим шляхом у найми — тоді він здавався безконечним, наче линув аж на край землі. Бувало, цілий день тупаєш по ньому і тільки аж увечері приходиш до місця. А тепер — не встигла й співу пташиного наслухатися, квітками намилуватися, а вже он видніється крайня Гнатова хата. Який же ти короткий, шлях щастя, і який довгий, який безконечний, шлях горя!

А у дворі комунара вже повно людей. Хто на підводі приїхав, хто прийшов пішки. Дві гармонії виблискують своїми ладами, кілька пар чобіт вже трамбують вогку землю біля Гнатового причілка. Господар виносить гостям стільці і ослони, підносить по чарці, а щаслива Христина ходить за ним з великою миской — частує пирогами. В хаті теж не порожньо — хто стоїть, хто сидить на лаві круг столу. На покуті — Данило Шумейко і Василь Іванович Таран. Як побачили Марусю, силоміць посадили біля себе, налили повну склянку горілки.

Данило Шумейко, вже червоний мов рак, хлюпає на скатертину з своєї чарки, підводиться і закликає до тиші.

— Так що, громадяни комунари і всі гості, вип'ємо за те, щоб лелеки частіш носили в наші комунарські хати малих Максимків, Васильків, Марійок, Оленок і інший прекрасний персонал!

Всі голосно засміялися, бо зрозуміли, куди цілив Шумейко, випили за прекрасний персонал, який тим часом лежав на печі і міцно спав. Після стрижки малий Максимко добре наплакався, одвернувся од своїх іграшок, що лежали біля нього, і за-

снув. Маруся випила два ковтки, закашлялась, на очах у неї виступили сльози.

— Щось той прекрасний персонал, Данило Олександровичу, дуже тонкосльозий,— сказав Таран і весело підморгнув Марусі. Потім перевів погляд на Івана Горба, поманив його пальцем.— А ти, козаче? Йди-но сюди та випий з нами.

Його посадили поруч з Марусею, змусили випити за майбутнє щастя, за удачу, за любов, за нові пострижчини і ще за якісь дуже манливі і гарні прикмети життя. Іван охоче приставав до цих слів, кивав головою, ніби дякував, а Маруся дивилася на малого Максимка, думала про своє.

Ось як приходять зараз діти в родинне життя. А колись? Мов квітка тая, з'явиться на світ білий, погляне навколо дитячими очима, аж воно світ зовсім не білий, а чорний, злий і непривітний. Ніби та бур'янина, росте в біді і злиднях. Рости чи помирай — твоє діло... Не заклякнеш від хвороби — твоє щастя, помреш — горе матері, але горе скороминуще: менше в сім'ї одним ротом... Хіба не так? І під тином кидали, і в став інколи пускали немовлят. Люди? Ні, то лихо їхнє так чинило. Лихо було дужче за людину.

По дорозі додому розповідала Іванові:

— Глянь, Іване, подивися — лелеки летять... Бачиш їхні широкі крила? Все синє небо затулили своїми крилами, летять-пливуть у високості — дитинку несуть. Глянь, як вони обережно тримають її, ніби бояться впустити. Лелеки летять... Сонце сходить... Небо синє-синє... А назустріч лелекам — рожеві грамофончики природи. Бачиш їх? Ось вони, квітки, підняли свої голови, вітають сонце, лелек,

вшановують людину. І соняшник сміється, вклоняється своєю золотою головою, і синьоцвіт підморгує, мовляв, радуйся, світе,— нова людина йде! І кручені паничі задрали до неба свої червоні дзьобики, і нагідки, і красоля полум'ям своїм славить народження, і троянди пахтять, і півники аж роти пороззявляли, так їм весело, так їм радісно... Вся земля, вся краса природи обійми свої простерла, жде не діждеться появи нової людини...

Марія стихла, глянула на Івана. Хлопець безжурно попихкував цигаркою, вів велосипед, дивився йому під колеса.

— Я більше за тебе випив, але ніяких лелек не бачу. Де ти їх взяла?

І яким же різким і холодним вітром подуло враз. Наче й днина була лагідна, сонце весь день світило і гріло землю, а дивись ти, як потягло холодом надвечір. Куталась Маруся у свою нову хустку, прискорювала крок. Їй хотілося швидше додому, у свою тісну, але таку затишну і привітну комірчину, де їй ніхто не заважатиме дивитися на голубе небо, вкрите білими крилами лелек...

ГОЛУБИЙ КОНВЕРТ

На цей раз все було інакше: з комірчини винесено решето, замість нього поставлено справжній підрамник. Внизу, на білій і чисто виструганій дошці красувалися слова, написані рукою Василя Івановича Тарана: «Нашій талановитій художниці від комунарів». Марія спочатку не хотіла дивитися на ті лячні слова, навіть збиралася замазати їх фар-

бою. Талановита художниця! А не хотіли б ви «недосвідченої аматорки»? Потім дівчина подумала: навіщо ображати добру людину? Знала, що це — вексель, по якому треба буде платити все життя. І відчула, що готова до цього.

Гортала «Кобзаря», читала вголос:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

До великого полотна, що стояло поряд, боялася доторкнутися: було таке відчуття, що вперше взялася за щіточку. Чого вона боялася? Що сталося? Звідки така невпевненість? Хіба попередні картини не були викликом долі? Але ж прийняла тоді виклик сміливо, задерикувато, навіть безжурно і весело. Щоб там не було, а картина «Щедра» — Маруся чомусь вперто називала її «Щедрою», хоч з легкої руки Тарана вона жила тепер під назвою «На комунівській землі» — побувала аж на двох виставках, і про неї писали в газетах. Та й «Антонів огонь», який лежав згорнутий у трубочку в скрині, колись викликав хвилю цікавості у людей. Чому ж тепер, коли подолано кілька щаблів крутої драбини, у неї тремтять руки і паморочиться голова? Що з нею коїться?

Брала невеличкі краплини фарби, малювала голівку дитини, дзьоби лелек, окремі квітки. Коли закрадався в душу сумнів, коли ловила себе на думці, що дитина надто доросла, а має ж бути немовля, або що квітка якась похмура, а повинна бути веселою і гарною, як пісня, кидала щіточку,

розгортала книгу і поринала в дивовижний світ слів, фарб, запахів, чар:

Дивлюся — аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють:

Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.

І все-то те, вся країна
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою.

Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому починку,
І краю немає!

І чим більше вона читала, тим ясніше відчувала: ні, вона таки навіжена, якщо отак широко розмахнулася. Куди з її силами... У великій картині, яку вона задумала, мусить постати святкове небо і святкова земля. Окрім безмежжя квітів і безлічі птиць, в ній мусить жити людина. Людина... Це те, що найгірше вдається «недосвідченій аматорці»... З чого починати? Обминути найтрудніше, почати з легшого? І чи починати взагалі?

Чимало днів просиділа Марія біля широкого полотна, безліч вечорів прогаяла даремно — підрамник з таким крикливим написом блимав на неї пустими більмаками, наче глузував, насміхався. Інколи Маруся виглядала у вікно і бачила звичну картину: біля воріт стояв Іван Горб. Блискучий велосипед, начищені черевики, смугаста футболка, розгублене, спантеличене обличчя... Як прийшов наступного дня після тієї прогулянки на хутори, почав натякати на те, що молодість скороминуща, що час подумати Марії про майбутнє.

— А ти знаєш, Ваню,— сказала тоді з викликом у голосі,— я тільки те й роблю, що думаю про майбутнє. Задумала нову картину...

Вона ще на щось надіялась, бо запально і довго розповідала про свої задуми. Розповідала і стежила за хлопцем. Він уважно слухав, навіть виявив зацікавленість, щось радив їй, щось підказував, а коли прочах, заявив:

— Скоро карусель приїде з волості... От накатаємось!

Після цього Маруся вже не згадувала про свою роботу, натякнула, що вже пізно і пора розходитись. Іван спохмурнів, бо приїхав за нею, щоб разом піти на комсомольські збори, де мали бути співи, посидів мовчки ще кілька хвилин і пішов ображений. Кілька днів не з'являвся, а оце недавно таки прийшов. Постояв, постояв у великій хатині (в комірчину тепер Маруся нікого не пускала), побачив, що дівчина відмовчується і наче жде, щоб швидше пішов, вклонився і гайнув на велосипеді. Що ж, милий Ваню, ти все, здається, зрозумів. Коти свого блискучого велосипеда до іншої хати — он скільки рум'яних

личок виглядають у вікна, тільки посміхнися, тільки кивни — тебе всюди приймуть, нагодують, приголублять. Хіба не знає Марія, як за тобою дівчата сохнуть? Знає... Все знає і бачить, око у неї метке. Одного тільки не може вона побачити: себе поряд з Іваном на все життя. Дивиться, дивиться, але бачить пустку, розчарування, жаль... Піддалася тій солодкій миті, коли засліпив новиною і поцілунками, коли захмеліла від радості так, як вперше з тим, хто ніяк не хоче йти з голови, з душі. Та засліплення те було короткочасним, як весняний дощ в сонячний день. Жаль дівчині, що так сталося, але вона ладна була обмежити своє щастя коротким весняним дощем, ніж чекати осінньої мжички. Отак, Ваню, нічого вже з цим не поробиш...

Але Іван ще сподівається, продовжує стояти біля воріт. Вчора приходив, сьогодні... Стоїть з хлопцями, насіння лускає, безжурно про щось розповідає, а сам дивиться на її маленьке причілкове віконце. Ні, Ваню, марно стоїш, марно виглядаєш. Краще не бентеж мого серця, бо воно й без тебе бентежне...

Щоб не дивитись у вікно, взяла щіточку, вмочила у фарбу, несподівано занесла над полотном і поклала першу крапку. Потім другу, третю. Згодом збилася з ліку, забула про Івана, про майбутнє і крикливий напис на підрамнику. Губи білі, міцно стулені, руки вже не тремтіли, в душу не закрадався страх, прикрий і не знаний досі страх перед першою крапкою фарби. Десь глибоко в неспокійній уяві жила знайома картина: світанок, природа зустрічає сонце, соловейко тьохкає в гаю, вітер віє, мріють степи, зеленіють верби, рясні сади буяють, буйно-

чубі тополі простягають до сонця білі руки, квіти пахтять, посміхаються, мерехтять, щасливі у своїй невимовній красі і юній нестямі... Так, спочатку було сонце. Потім була людина. Потім краса землі, віддана назавжди людині. Земля... Колиска життя, оздоблена квітами. До цієї колиски лелеки несуть маленьку людину — чудо і окрасу природи.

Ой, як б'ється серце, як грайливо злітають над полотном Марусині руки. Ніколи раніш у неї не було такої болючої радості, такої гострої насолоди! і Марія вперше відчула у своїй душі високу гордість і палку подяку долі за те, що вона послала їй цю довгождану, несподівану і таку бажану насолоду...

На підрамнику ще лежало незасіяне безмежне поле, а вона вже бачила сходи. Бо знала мудре правило хлібороба — жне той, хто сіє. Не жалкуючи себе, сіяла крихітні світлячки, беручи їх не з банки для фарб, а з душі. Вже рідна її комуна урочисто прийняла статут артілі, вже Данило Шумейко з'їздив у місто і пройшов агрономічну науку, вже в селі одшуміли балачки про трактор, який сколихнув не одну хліборобську душу, а Марія все клала і клала свої світлячки на полотно.

Одірвалася на мить лише того вечора, коли заплакана мати принесла новину: відгуляв весілля Іван Горб. Стояла стара Ганна біля доччиної комірчини, горнулася до вутлих дверей, не сміючи їх відчинити, казала, втираючи нишком сльозу:

— Там таких подушок надбали, там аж три гармонії грали, сам голова колгоспу навприсядки ходив... А ти все сидиш, мовчиш, мудруєш, не за жіноче діло взялася. Та хто ж тебе наврочив, та хто ж тебе підмінив на моє безголів'я...

Таки одірвалася Марія од свого полотна, вийшла до матері, обняла її худі, гострі плечі.

— Кого ж ви хороните, мамо? Мене, чи що? Позаздрили на подушки та гармонію? Мамо, отямтесь... Адже ви самі колись казали, що не змогли б жити за нелюбом. Пам'ятаєте, мамо? Як помер татусь... Тоді ви казали... Забули?

— Так обидно ж, доню, якби ти знала, як воно обидно... Он вже люди питають, чи ти у мене хвора, чи наврочена...

— Ви мені не кажіть тих дурних слів,— розсердилася Марія. Але враз схаменулася, запалила каганця, сама зготувала вечерю і вже до пізньої ночі не відходила од матері, гомоніла з нею про все на світі, одного тільки не чіпали більше в розмові — весілля. Обидві ніби мовчки погодилися, що більше не ятритимуть одна одній серце — будуть жити в злагоді.

— Так тому й бути,— перехрестила стара Ганна дочку, коли полягали спати на полу, як і колись,— поряд. Позітхали ще трохи, кожен думаючи про своє, і заснули примирені, зріднені.

Восени Марія закінчила свою картину під назвою «Лелеки принесли дитину». Це було велике полотно, таке велике, що дівчина побоювалася — чи приймуть такий сувій на пошті? Вона вирішила послати свій новий твір у столицю. Так порадив Василь Іванович. Сказав, що картина має неабияку цінність. Коли побачив, що Марія сумно похитала головою, почувши таку похвалу, додав: «Пошлемо її в столицю, там розберуться, і тоді ви побачите, що старий вчитель не помилився». Допоміг запакувати,

сам одвіз на станцію, здав на пошті, а Марії привіз квитанцію.

Відповідь прийшла так швидко, що Марія аж руками сплеснула. Якихось сім днів минуло, як повернувся Таран зі станції, а вже в її руках лежить широкий голубий конверт. Поклала його на стіл, помила руки, але розпечатувати не поспішала. В голові билася неспокійна думка: що там, у тому голубому конверті? Радість чи горе? Надія чи марні сподівання? Боялася підступитися до голубого конверта, боялася взяти його в руки. А тут ще мати крутиться, приказує:

— Чого ти мучиш себе, дочко? Годі того, що я перемучилася, поки діждалася тебе з роботи. Думала вже піти до сусідів, щоб прочитали, та побоялася, щоб ти не сердилась. До того ж всяке можуть написати, а тобі тоді хоч на люди не показуйся... Бери вже та читай, поки ніхто не прийшов.

І Марія почала читати листа:

«Шановна Маріє Василівно!

Одержали вашу нову роботу. Поздоровляємо з творчим успіхом. Просимо приїхати для оформлення вступу до членів Спілки українських радянських художників...»

Губи у Марії по-дитячому скривилися, затремтіли, але вона встигла сказати: «Полетіли, мамо, наші лелеки, полетіли...» Поклала листа на стіл, повернулася, швидко пішла в свою комірчину. Грюкнули двері, дзенькнула защіпка.

А мати стояла у великій хатині, дивилася на двері, не знала, чи плакати їй чи радіти. Добре, що нагодився якраз Таран. Ганна мовчки подала йому листа, він прочитав, посміхнувся.

— Замкнулася? — тихцем спитав, киваючи головою на комірчину.

Мати тільки похитала головою. Вчитель потис їй руку, побажав доброї ночі, насунув шапку і мовчки пішов з хати.

СИН СЛАВИ

Небо — фіолетові квадрати, посмуговані золотими лініями. Якщо примружити очі і гарно придивитись, здається, що вечір вкрив землю великими прозорими платками. Так світло, так неприродно урочисто, ніби на сцені. Навіть зірок не видно — зблідли, не можуть, певне, змагатися з земними вогнями. Тільки десь у бескеттях синіх далей — чорна габа землі, темний кордон того краю, звідки щойно приїхала Марія.

Київ... Ось він перед нею, мов на долоні,— син слави. Враження таке, ніби дівчина вийшла на своє перше в житті побачення: чекання чогось незвичайного, гучне стукотіння серця, палахкотіння очей. Пробиралася Марія з пристанційної метушні, несла свого важненького сидора — шукала потрібну адресу. Люди вказали, куди йти, подякувала і повільно рушила в глиб світлового кипіння.

Так розсудила доля — окрім своєї станції, Марія ніде не була, але знала з книг, розповідей, особливо зі слів Антона, про Київ. І все ж перше побачення з містом було таким зворушливим і таким урочистим, ніби Марія познайомилася з світом, принесеним з казки. Йшла вечірніми вулицями, розглядала вітрини магазинів, трамвайні колії, каштани, пам'ятники, сквери, будинки, афішні будки, кам'яні й залізні огорожі — не могла надивитися. Все, що поста-

вало перед нею, все, що вона бачила, було негадано красивим, величним, багатозначним. Дитя степу, вона навіть електричний ліхтар, що яскраво освітлював ріг вулиці, сприймала як знак того казкового світу, який розкрився перед нею.

Навмисне не поспішала, адже знала, що її зараз ніхто не чекає, усі установи закриті. Та й не писала нікому, навіщо писати? Що вона за персона? Досі соромно, як згадає про оте проводжання... Ще ж нічого такого не сталося, а вже земляки ходять біля неї так, наче вона засватана. Збіглися тоді вранці до хати, кожен щось радить, кожен хоче прислужити. У того знайомий у Києві — можна зупинитися, у того син вчиться — покаже місто, все ж не одна блукатиме вулицями... Данило Шумейко наказав запрягти парокінну тачанку, адже тепер вона вже не може йти пішки на станцію. Василь Іванович Таран приніс листа до свого знайомого вчителя: ось хто тобі, Маріє, буде в пригоді. Вчитель — корінний киянин, людина, обізнана з музеями та театрами, він все покаже і розкаже. Навіть Векла прибігла, принесла хлібину... «Хто його знає, як воно там буде, а хліб ніколи не завадить, бери». Влучила хвилинку, шепнула на вухо: «Не забудь купити гарної хустини... Ось тобі й гроші, візьми, сховай гарненько, бо там, у місті, легко крадуть у нашого брата-селюка...»

Як вона не відбивалася, як не боронилася, а вони все ж напхали і хліба, і сала, і навіть яєчок варених. Так споряджали, ніби вона збиралася у подорож на край світу... Шумейко, як прощалися, наказав Марусі дати телеграму, коли повертатиметься з міста. «Щоб сповістила обов'язково, підводу вишлемо на

станцію». Зворушена Маруся тільки руками розводила. Ну що ти з ними поробиш! Чи не занадто, мої милі друзі, чи не переходите якоїсь межі? Ось повернеться вона з Києва, привезе вам повен короб новин, а серед них жодної, якої ви чекаєте. Що тоді? Скажуть там, у столиці, мовляв, нічого, малюйте, старайтеся, може, колись щось і вийде. А чому ви гадаєте, що саме так не буде? Адже не забулася ота «аматорка»... Звідки ж взяти досвідченість? Отакто... Як хочете, а не дуже, мої милі землячки, не дуже, благаю вас, сподівайтеся. Та хіба вони почують слова, які крутяться в її голові, бентежать і шматують сумління? Ні, вони нічого того не чують, вони дивляться на неї, як на якусь святу... Дивіться, щоб потім не каятись.

Отак з клунком під пахвою і пройшла по всьому Хрещатику, завернула в парк, піднялася по сходах на Володимирську гірку, зупинилася і оглянулась навколо. Звідси видно далеко, звідси можна побачити все, що хочеш: і Дніпро, і Поділ, і Дарницю, і білі пляжі, і заквітчані деревами і лозою острови, і тихі затоки, в яких стоять сонні парусники. Позначений яскравими вогнями річковий причал посилає у всі кінці білі пароплави і катери, погукує, ніби кажучи: голубі шляхи життя безконечні. Тут, на цьому маленькому п'ятачку, стояв колись Шевченко. Маруся добре знає про це, читала. Може, якраз на цьому ось місці, саме тут, де вона стоїть? Лихо моє, яке то щастя, яка хвилина в твоєму житті, Маріє...

Потім вона обійшла всі площі, побувала біля всіх пам'ятників, а коли відчула, що стомилася, підійшла до будинку художників, постукала. Постукала і за-

вмерла — там, за дверима, за лункими коридорами, була її доля. Що вона вирішить? Яке у неї обличчя — сердите, нахмурене чи добре, осяяне людською приязню? Доля довго не відгукувалась, тоді Маруся постукала ще раз. Не може того статися, щоб тут не було жодної людини. Шукати зараз тих знайомих, адреси яких лежали десь у вузлику, пізно. Хто ж це так пізно приходить? Ні, Маруся не піде шукати. Отут, на сходах, і переночує, якщо так. Вона не з примхливих...

Але доля почула той другий її стук. Була вона заспана, розкуйовджена, сердита. Розчинила двері, кинула:

— Кого треба? Хіба не видно, що зачинено?

Перед Марією стояла низенька бабуся. На плечах кожушок, на голові квітчаста хустка, така точно, як і в Марії. На серці у дівчини трохи відлягло.

— Я до вас приїхала, викликають... Ось у мене лист.

Бабуся продерла заспані очі, глянула на прибулу, мить подумала, а тоді:

— Звідки ж ти приїхала, голубонько?

Оце «голубонько» остаточно розтопило лід, прогнало сумніви і побоювання за свою долю. Бабуся виявилась майже землячкою — була вона родом з одного краю. Піднялися по сходах, зайшли у маленьку кімнату, познайомились і незабаром вже пили чай з блискучого електричного чайника. Маруся допитувалась про начальство, про художників, а Варвара Яківна, куштуючи сільських харчів, охоче розповідала:

— Два у нас начальники, два, голубонько. Один, найголовніший, Марко Гаврилович Добряк. Еге,

Добряк, таке у нього прізвище, він у нас голова. А заступником у нього — Павло Сергійович Кочержинський.

— Кочержинський? — аж підскочила Марія.

— Так, мила, Кочержинський, ти його знаєш? Цей у нас по господарській частині, все в його руках — кому там квартиру чи путівку, лікування і все інше. Бідовий чоловік, все може тобі дістати, аби лиш схотів. А голова наш, Марко Гаврилович, нічого того не вміє, бо він день і ніч пропадає у своїй майстерні, малює все. Бачила його малюнки? О, то великий чоловік, мила, великий... Ось прийдуть завтра вранці, побалакаєш про свої справи.

Першим, як і сподівалася Марія, прийшов на роботу Кочержинський. Вона відразу його вгадала, як тільки почула десь знизу кроки і густий голос. Це був високий і дуже худий чоловік з хижим виразом темного обличчя. Щоки запалі, аж сині, жовті очі горіли лиховісним блиском. Ось він, перший художник, який сказав про її картину своє авторитетне слово. Що скаже він зараз?

Не без страху переступила Марія поріг кабінету Кочержинського. Переступила, назвалася і аж очі примружила чи то від світла, що било з вікна, чи від несподіванки. Почувши, хто ступив до кабінету, Кочержинський підскочив мов ошпарений, схопив її за руку і повів до шкіряного крісла:

— Білогорська? Прекрасно, прекрасно, що ви приїхали! Сідайте, сідайте! Ми на вас чекали... І, правду кажучи, не вірили, що приїдете! Хто ж це буде забиватися з таких країв? Але ви приїхали і зробили правильно... Марко Гаврилович дуже хвалить ваші натюрморти...

Марія мала досить глузду, щоб зрозуміти слова Кочержинського. Перше, на що вона звернула увагу, було «натюрморти». Кочержинський вперто називав її картини натюрмортами, а друге було вже надто очевидним і відвертим: вони подобалися тільки одному Добряку. Кочержинський, видно, мав іншу думку про її картини. Але він цього прямо не казав, а все розпитував про сільське життя, про всілякі хліборобські новини, сам розповідав про майбутню виставку, яку він зараз готує, про мистецьке життя столиці.

Вже під кінець розмови, коли, здавалося, всі теми було вичерпано. Кочержинський сказав:

— Знаєте, Маріє Василівно, хотів вам дати одну пораду... От ви пишете великі за розміром натюрморти в ключі мініатюри. Розумієте, це ж марнотратство! Так зараз ніхто не пише... Це, як би вам сказати точніше, це — сізіфова праця. Все одно, що котити на гору важкий камінь, котити з дня на день, знаючи, що він вирветься з рук і впаде знову вниз. Розумієте? Тоді ви берете той камінь і все починаєте спочатку. Хіба ж так можна не шкодувати себе, своєї праці, нарешті, своїх сил? У наш вік...

На цьому слові Кочержинський обірвав свою промову — в кабінет зайшов Добряк. Це був кремезний, трохи сутулий чоловік з напрочуд ясними голубими очима, прикритими острішками білих брів. Великий сократівський лоб, білі кучері, хапливі рухи, скоромовка людини, яка звикла все життя кудись поспішати, рахувати хвилини і секунди.

— Ось вам, Марку Гавриловичу, і сюрприз — Білогорська! — сказав усміхнено Кочержинський і уступив Добряку місце за широким столом. Але

Добряк за стіл не сів, він підійшов до Марії, нахилився і поцілував їй руку. І Кочержинський, і сама Марія були вкрай здивовані. А Марія навіть збентежилась. Тільки один Добряк був спокійний, стояв біля неї і не випускав її руки, наче боявся, що вона встане і втече знову у свої степи.

— Так ось яка ви! — нарешті сказав Добряк, надивившись на Білогорську.— Признаюся, уявляв вас значно старшою віком. Так підказали картини, в яких є і розум, і думка, і море почуттів. Ну-с, ну-с, розказуйте, як доїхали, як знайшли нас? Гадаю, Павле Сергійовичу, ви вже розпорядилися влаштувати нашу гостю? Що, ні? Тоді займіться цією справою зараз, щоб було все гаразд, а ми поговоримо тим часом.

Він повів Марію у свій кабінет, Кочержинського не покликав. Марії здалося, що це він зробив навмисне.

Кабінет Добряка здався Марії значно меншим, ніж той, де сидів Кочержинський, хоч був ніби й довший. Це, мабуть, тому, подумала вона, що всі стіни кабінету щільно увішані картинами. Марія побачила серед тих картин і свою... Серед доярок і трактористів, гідроспоруд і кремезних запорожців, які показували людям свої широкі сині штани і червони жупани, летіли її степові вісники щастя — лелеки... Лихо моє, які вони маленькі, які скромні серед цих пишних кольорів і величавих постатей героїв. Чомусь стало навіть боязко, соромно і прикро, ніби вона незаконно, самовільно і нахабно вдерлася з плодом своєї хворобливої фантазії в царство строгих і точних ліній, у світ досконалості і торжества пропорцій. Добряк чи не побачив того,

що відбилося на лиці Білогорської, чи взагалі не дивився в цю мить на неї, бо сказав так, наче говорив з кимось стороннім:

— Скільки шелесту наробили оці лелеки! Чуби тріщать у нашого брата-художника! Як зчепилися, хоч водою розливай. Один каже — сіре, другий каже — біле. А це — добрий знак. Ясно кажу? Можу уточнити — якщо твір не залишає людей байдужими, можна поздоровляти себе з успіхом. Я це й роблю зараз...

Він потиснув Марії руку — серйозний, урочистий, наче благословляв на трудний подвиг.

— Поздоровляю сердечно, від усієї душі, Маріє Василівно. Скажу вам без хитрощів і зайвих слів — давно вже я так не радів, як тоді, коли вперше глянув на ваших лелек. Розумієте, ви додали мені сил в боротьбі за те, що я відстоював все своє життя. Признаюся вам, інколи я вже думав, що старію, що не розумію віку, що втрачаю почуття часу. Інколи так закрутишся у повсякденній штовханині, так нанервуєшся, що прийдеш у майстерню і руки самі тягнуться до ножа. Отак занести б над своїми полотнами і розпанахати їх навпіл. Ви, звичайно, такого не зазнавали, бо належите до цільних натур, не зіпсованих смаками, не розбещених, не закручених. А мене крутило, крутило...

Аж тут Маруся наважилася заговорити. Влучила хвилину, сказала, ховаючи очі, наче звіряла найбільшу таємницю душі:

— У мене теж таке буває, Марку Гавриловичу...

— Що? Що? — Добряк аж присів, ніби поменшав.— І у вас буває таке? Дивно... А втім, нічого дивного. Коли свою роботу ставиш вище над усе,

коли їй звіряєш свої думи, своє серце... Коли вона стає метою життя, твоїм заповітом і твоєю совістю — тоді буває все. Але я хотів не про це... Про ваші картини. Я бачив їх дві — оцю, що тут, і давню, оту, де так гарно показано красу землі. Знаєте, у вас є одна риса, дуже важлива і дуже рідкісна, як рідкісне ваше самобутнє мистецтво... Я вам поясню, почекайте. Бачите, художників у нас чимало, але не всі вони запам'ятовуються. І наче, як подивитись, людина добре володіє пензлем, знає закони ліній і світла, одним словом, грамотна до біса людина, але до серця її твори не сягають... Побачив — і забув, наче й не бачив нічого. Ото горе! Ото біда! Вражає однаковість, схожість, якась добропорядність. Яке слівце прийшло на ум — добропорядність! У мистецтві — добропорядність! Подумати тільки! Адже мистецтво — це шмат життя, вирваний з кров'ю, з корінням-жилами... Це щось таке, ніким раніш не бачене і ніким так не показане. Як у вас. От це і треба берегти, не розміняти... Надивитесь тут шедеврів, намилуєтесь нашими столичними модниками — чого доброго, почнете манірничати? Ось чого боюся, мила ви наша Білогорська! Чи, може, марно побоююсь? Скажіть...

— Що ж мені сказати, Марку Гавриловичу, на це... ось ваш заступник радив зовсім інше. Казав, що я ношу камені на гору, марную час і сили...

— От, от,— підскочив Добряк.— Чули вже? Бачите, скільки шелесту наробив ваш твір? Аж гуде все навколо, щодня йдуть до мене в кабінет, сперечаються, гризуться, мов собаки... Сподіваюся, ви не послухали мого заступника? О, він красномовний, мій заступник! Він охоче одвів би вас у якусь артіль,

сують уже, насуваються суцільною запоною. Зашамотіли краплини по стеблах, струмки холодної води побігли по кволих стінках куреня. Важко, громовито ударили гармати за Дніпром, степ ахнув лунко, протяжно. Зітхнула молодиця, сказала, подумала:

— Щасти вам, соколи, гоніть, бийте ворога...

Ой, не думала, не гадала Марія отак зустрітися з Христиною! Побули з матір'ю біля неї часинку, поплакали та й попрямували до свого села. Прийшли вже вночі. Більшість хат спалено, тільки одні димарі й вказують на те місце, де жили сусіди. Як сліпі, пробиралися по грязькій вулиці, захаращеній і зритій тягачами. Підійшли до своєї хати і зупинилися ніби вкопані. Хата стояла ціла. Мати перехрестилася, впала на коліна, почала класти поклони.

— Яке щастя, яке щастя, моя донечко!

В хаті мокро, немає жодної шибки у вікні. Сяктак затулили ганчір'ям, хмизом, бур'яном, щоб хоч вітер не залітав. Постелились у куточку біля комина, затихли. Село ніби вимерло, ніде навіть собака не гавкне. Тільки сичі погукують в темряві, ніби на біду. Але біда вже втікала з землі, її гнав червоний вихор, вимітав з кожної щілини, з кожного вибалка цього широкого і неосяжного степу.

ЦАР-КОЛОС

Грім чути аж на вулицю.

Грім не вщухає ні вдень ні вночі. То б'є у дерев'яну колодку Данило Шумейко. Б'є навмисно люто і сильно, щоб усі знали й чули: в селі з'явився майстер. Що завгодно може зробити Данило Шумейко з автомобільної шини: підошви, підбори. У тебе

є трофейні німецькі валянки на пресованому соломʼяному ходу? Неси сюди, віддай на вечір, а завтра бери й носи їх по фасону. Пришити халяви до румунських гетрів? І це можна, якщо така твоя воля. Коли ж у тебе й цього немає, тоді збери на горищі різне шкураття, торішнє і позаторішнє, а ще краще — довоєнне, неси сюди, побачиш, що з нього вийде.

Б'є молотком Данило, хляпають набухлі сінешні двері, котяться у хату сизі клубки холоду, хтось входить і виходить, хтось щось каже, кричить, плаче, але Данило нічого того не чує, не помічає. Спритно, ніби фокусник, бере з рота білого дерев'яного цвяшка, наставляє його над підошвою, розмахується молотком.

Трах-тах-тах!

Нехай грюкає жінка дверима, хай лазять попід ногами діти — йому не до них. Он скільки у нього гарного шкураття! Якщо посидіти над ним деньок-другий та ще вночі зайвого не поспати, то можна буде і «катюшу» пустити в хід, змолоти трохи крупи чи макухи. Тоді вже не пищатимуть дітлахи, не грюкатиме сердито дверима жінка. А зараз — хай грюкає, хай пищать. Він глухий і сліпий. Він взявся за діло, тільки розохотився, не заважай!

Трах-тах-тах!

Грім чути аж на вулицю. Б'є у дерев'яну колодку Данило Шумейко, б'є майстерно, лунко, щоб усі знали — він тепер змінив професію. Приходь по ділу, приходь кожний, але тепер Данило Шумейко швець, а не колишній на дуду грець. Була дуда, зламалася! Вийшов з неї весь дух, випарувався до краю. Хай тепер хтось інший подудить, з нього доволі. Він

одним махом з усім поквитався, поквитався раз і назавжди з колишньою славою, гучною і примхливою, як весняна днина, з своїми мріями. Що лишилося з тих мрій? Війна все переінакшила, все зробила по-своєму...

Не почув, як у хату зайшла Марія. Тільки тоді, коли сусідка пройшла аж до стола і вдруге повторила своє стримане і вичікувальне: «Здрастуй, Данило!» — тільки тоді зиркнув на неї. Підвів голову лиш на одну секунду, не більше. Помітив змарніле обличчя, яке колись збирало стільки тих мужських поглядів, подумав: «Що вона принесла? Черевики чи материні шкарбуни?» Подумав і знову розмахнувся молотком. Якщо прийшла у важливій справі, то я й без слів розберу, можна обійтися без балачок. Показуй свої стерті підошви, чи що там у тебе таке скоїлося...

Але Марія прийшла не за тим. Вона сиділа на краєчку широкої дубової лави, мовчки дивилася, як господар гамселить по колодці. Справді, зі смаком працює людина, недаремно по селу ходить балачка, що Данило й з клейонки може витяжки пошити. Не годилося б перешкоджати людині, але не могла втриматися Марія.

— Березень надворі, Даниле,— сказала і сама не почула себе. Так тихо мовила. Невже понадіялася на лункий голос весни, на голос поля, що все лежало в куряві, зрите й поранене? Понадіялася і тепер сиділа знічена, ніби сказала щось непутяще, зайве, прикре. А він бахкав, він нічого не чув, бо не хотів чути. Тоді вона повторила голосніше:

— Березень, Даниле! Вийди у двір, глянь, земля парує...

Молоток бухнув і стих. Доторкнувся до цупкої підошви, прилип до неї і не ворушиться. Не зводиться, тільки тремтить, наче живий. О, то не молоток, то рука затремтіла, видала Марії все: «Він почув! Він все чує». Жінка зраділа. Аж з лави встала, бо була певна, що крига рушила, що треба тільки ще раз дихнути теплом, і вона зовсім розтане. Підійшла до господаря, заговорила. Що вона казала? Що он сусіди, мов та сарана, цілими днями на полі, що сніг зараз податливий і теплий, мов хліб, бери його, пригорщами засипай у засіки. Кинув лопату в борозну, знай — кинув не снігу, а зерна в засік... Та Данило отямився, ворухнув дужими плечима, підняв над головою молоток, розмахнувся і... з силою ударив себе по нозі. Ударив раз, вдруге, втретє. Нога загула, мов орган.

— Бачиш? — крикнув він і люто блимнув злими очима.— Чи повилазило? Чула, щоб нога співала? У мене — така! Поміняємось?

Одвернувся, кинув до рота жменю цвяшків, молоток знову зацокотів дрібно і розмірено, як молодий грім.

Трах-тах-тах!

Який він заклопотаний, який уважний до роботи! Хай хоч земля збивається з свого путі, він не розігнеться, він навіть не гляне, як виходить Марія. Хай собі йде. Щоб не думала про себе багато. Так, він колись любив її... Коли це було? Давно, так давно, що, здається, то не він колись стогнав од болю, поглядаючи на її очі, звернені в інший бік. Ніхто у всьому світі не знає про таємницю його серця.

А вона, закусивши до болю губи, йшла засніженою вулицею, ковзалася наче п'яна. Добралася до

своєї хати, вкутаної в теплий комишевий кожух, защіпнулася в світлиці. Як сіла в куток, так і просиділа до півночі. Струх Данило Шумейко... Та невже струх? Знала міцну натуру цієї людини, знала, як він колись лаштував комуну, як повів перед самою війною колгосп, що його аж у Москві згадували. Гарнасився на своїй бідарці по степах, колосок до колоска складав, щоб повнилася радістю людська душа, щоб жилося людям краще. А потім? Повернувся з фронту, глянув на забур'янені лани і потягся до молотка.

Марія дивилася в куток, бачила там похмуре, перекошене від злості обличчя Данила, казала йому колючі, мов терен, слова:

— Медалі зняв... Заготовки виставив у вікні... Закордонних цвяшків навіз...

— У мене троє дітей,— відповів похмурий куток.

— У тебе троє дітей, ти зараз думаєш про них. А колись умів думати про всіх дітей... Забув?

— Забув. І ти мені не нагадуй, я нічого не пам'ятаю.

— Не пам'ятаєш, як пахне рілля?

— Я пам'ятаю, як пахне кров.

— А стиглий колос?

— Давно не бачив його, забув, який він на вигляд.

— Хочеш, я тобі нагадаю?

— Як це тобі вдасться? Надворі сніг...

— О, це вже інша мова.— Аж дивно Марії, навіть молоток ніби на мить перестав стукати.— Ти прислухаєшся, Даниле? Гаразд... Тоді я скажу, що бачу по тобі — не витримаєш. У хлібороба особлива душа, особливе серце — воно податливе, як віск, пригрій — і закапає... Хіба я не помітила, як твій

молоток на мить завмер, коли сказала про березень і запах землі? А оце зараз, коли натякнула про колосок? Я все бачу, все помічаю. Ти викував собі броню з лиха і байдужості, викував з відчаю і злості. Гарна броня! Уявляєш себе горою, непроникливою стіною, складеною з найміцнішого каменю — забуття. Як ще тріснє твоя броня, Даниле! Вірю в це, бо руки твої сказали більше, ніж ти сам. Твої руки...

Скроні палають, неспокійна думка змушує рухатись, щось робити, але Марія роздягається і лягає на нерозібрану постіль. Холодно в хаті, в постелі, на світі. Наче крижані простирадла, наче вкриті снігом подушки. Ніколи вони для неї не були гарячими, нестерпно гарячими, як літній полудень... Вічна вдова... Вдова схожа на зиму — все у ній спить. Зима... Але що це? Не лежиться Марії, ой не лежиться. Що ж їй бентежить душу, не дає спати? Ага, колосок... Стоїть над світом важкий колосок, налитий медом землі, запахом степу. Гордий, красивий, незалежний і багатий, як цар. Зараз вона пригадає, здається, була колись казка про цар-колос... Цар-колос! Витвір природи, який здавна, у всі часи служив символом життя. Він, цар-колос, всьому голова! Добра голова, тямуща і ясна, мов істина. І чим нижче хилиться та голова до землі, тим яскравіший зблиск людських очей викрешує. Як там у тій казочці сказано? Йшов собі чоловік з поля, голову похилив. А сусід через тин: «Чого задумався, козаче? Коли не подивлюся, завжди в землю зириш?» Зупинився задумливий, сказав: «Бачиш, он два колоски? Один підняв свої пусті вуса аж до неба, на вітрі вигинається, стрункий та високий, як лозина. А поряд другий — зігнувся, голову похилив, наче щось

на землі забув. Чому такі різні? Подумай, що воно означає, сусіде...»

Цар-колос... Не цар-дзвін, не цар-риба і не цар-птиця, а цар всієї природи. Щедрий дарувальник сили, першопричина радості, основа основ. Колос — пальне, що рухає всім живим. Немає вищої краси за ту, яку він носить в собі. Бо його краса не для краси, а для людей. Повіє злий суховій, присушить лист, спалить у золотих щільниках колоса плід, поменшає радості у світі. Занедбаєш, не доглянеш, не встанеш до схід сонця, щоб подивитись, як цар природи п'є росу, не побачиш щасливого заходу сонця. Воно, як і раніш, буде ховатися за небокрай, але не так, як тобі хотілося б. Кидатиме у вічі багряні стовпи вогню, а могло б кидати теплі барви-привіти...

Цар-колос... Як добре, що вона, Марія, сходила сьогодні до затятого шевця Данила Шумейка. Зчинив того шуму своїм молотком на все село, увірвався навіть у душу, переколотив у ній все. І то добре! Що дасть холодна постіль? Ось Марія зараз встане, бо все одно спати не хочеться, подумає, як пробудити людську пам'ять, щоб вона вже ніколи не спала.

Тихенько, щоб не турбувати хвору матір, навшпиньках простує до стіни, де стоїть чимало підрамників з полотном. Запалює лампу, гріє біля скла пальці, потім відшукує фарби, які лишилися ще з тих золотих днів, коли небо було безхмарне і голубе. Ось і тоненька щіточка, якою вивела колись свій перший твір «Антонів огонь», згодом — «Буйну», «Леваду»... Тепер вона виведе «Цар-колос».

Ранки, дні і ночі не мали відтінків, вони злилися в один суцільний потік, зітканий з любові, віри, натхнення. Мати зітхала, спостерігаючи, як день

у день просиджує у світлиці донька, як вона ще більше змарніла. Нащо так виснажувати себе? Хіба людям зараз до картин? Їм он нічого класти в гримотючі зуби «катюш», що скриплять своїми важкими корбами у похмурих хатах. Людям зараз не до краси. Їм аби дах над головою, щоб сніг не падав на припічок.

Тоді Марія, щоб не чути тих слів, защіпалася у своїй комірчині. Так надійніше. Хіба мати зрозуміє? Ой, то ще нічого, як не зрозуміє стара. А що, як лишаться байдужими Данило, сусіди, світ? Але вона продовжувала роботу. Клала крихітні цятки фарби на полотно, клала по одній краплині, крапку до крапки, риску до риски. Скільки вже покладено? Тисячу? Мільйон? Вона не рахувала крапок, як не рахувала днів і тижнів. Вона поспішала. Водила пензлем, наче брала барви з неба, з квіток, з повітря, з землі, з сонця. Хотіла, щоб це була пісня, гімн і заповіт хлібороба, хвала землі і всій природі, людській любові до вирощування.

Якось, коли виводила останні риски, почула гуркіт біля двору. Чиїсь сани прогуркотіли по мерзлих ще груддях, зупинилися. Марія виглянула у вікно, побачила чоловіка в брезентовому плащі. Невже? Так, це був Таран, колишній завуч школи, а тепер секретар райкому. Бачиш, не забув... Прямує до хати, грязь з чобіт оббиває. Вискочила Марія в сіни, провела гостя до великої хати, а світличку причинила. Ще ніхто не переступав поріг тієї комірчини, де вона малювала. Дехто сердився на неї, а вона терпіла. Хай і вони терплять! І Таран теж. Винятку — нікому. Навіть рідній матері. Така вже вдача, нічого не поробиш...

— Де зараз війна? — спитала, запрошуючи гостя сідати.

— Та вже під самим Берліном. Скоро-скоро згорне свої чорні крила. Кажуть, ви щось малюєте...

Хто це міг сказати? Адже нікому й словом не натякнула, бо знала мудре правило: про творчість, як і про любов, не личить багато говорити. Але ж дізнався хтось! Як? Коли? А Таран не сідав, він ходив з кутка в куток, посміхався:

— Показуйте, Маріє Василівно, показуйте, бо все одно не втаїте.

Довелося показувати. Таран довго дивився на колос, вкритий тихим золотом сонця, потім розгладив свої темні вуса.

— Заберу я цю картину у вас, Маріє Василівно, зараз і заберу.

— Ой!

— Повезу в Київ.

— Невже?

— Повезу.

Марія злякалася. Ні, це неможливо, адже вона малювала для Данила. Як можна так зразу? В неї ж ні копії, ні якогось поганенького ескізика не лишилось. А Таран вже загортає у газету полотно, ніби все давно вирішено і полагоджено.

— Шумейкові? — перепитав Таран. Глянув на Марію уважно, подумав, пожував вус.— Гаразд, покажу йому. Сам покажу, якраз до нього їду... Не бійтеся, Маріє Василівно,— він посміхнувся,— не бійтеся, ціла буде. Привезу, якою брав. Можете не сумніватися.

Він загорнув картину, потиснув руку Марії, пішов до порога.

— Таку картину треба показати всім Шумейкам. Розумієте? У нас він не один...

Нагнувся, аж брезент залопотів на спині, поминув одвірок, вийшов. Як проходив повз вікна, на мить зупинився, зробив глибокий уклін.

Тільки тепер, як робота звалилася з пліч, Марія дозволила собі вийти за ворота. Сніг, що лишився в рівчаках та ямах, збляк, вкрився темною смагою. За вигоном чорніли торішні борозни, прокладені жінками-орачами. Горе то було, а не оранка. Поганяли корівчин, вимахуючи соняшничинням... Серед тих орачів була і вона, Марія. Лаялися, проклинали білий світ, а все ж орали. Просили Шумейка допомогти — навіть не глянув у степ. Невже й тепер втерпить, не гляне?

Навмисне пройшлася біля його хати, щоб почути грім. Але як не прислухалася, нічого не почула. Тільки одне й побачила: на вікні, де недавно красувалися заготовки і колодки, стояло корито, з якого пнулася до шибки жовтувата волоть тоненьких сходів жита.

ЕПІЛОГ

«У мене сьогодні такий день, що я могла б любесенько походити по лужку, подихати запашним повітрям та подивитися, як клопоче біля квітки бджола. Люблю це золоте створіння, кожен рух і кожен вчинок якого свідчить про існування в природі великого закону доцільності. Як я жалкую зараз, що в молодості не звернула уваги на життя бджіл! Скільки б днів і років зберегла для діла, скільки б життя не було змарновано... Мудра бджола

знає, що вік у неї короткий, тому й працює вона невпинно, з усіх сил. Яка далекоглядність, лихо ти моє! Ось предмет найширших роздумів митця. Яка ж вона невтомна побігушка, яка мила чепурушка! Знає, наприклад, що погожих днів у житті не так вже й багато, що сонце не завжди світить,— бувають зими, хуртовини, дощі, бурі... Знає це — і тому поспішає, метушиться, крильцями цілий день вимахує, ніби кипить...

Так ось — був у мене такий день, але не використала я його для діла. Зранку приходили люди, поздоровляли, розпитували, бо мусите знати — стала я персоною важною: листів багато одержую, делегації зустрічаю... Одна моя землячка договорилась до того, що назвала мене мудрецем! Подумати тільки...

Мудрість... Гарне яке слово. Згадую, як ви казали мені, що людина прозріває тричі на своєму віку: вперше, коли побачить з колиски сонце, вдруге, як переживе велике горе, і втретє, коли виявить душевну турботу про ближнього. Пам'ятаєте? Я цих слів не забуду. Так ось — прозріння. Я теж, мабуть, як і всі люди, прозрівала кілька раз, хоч не думаю, що зовсім прозріла... Тільки те моє прозріння почалося значно пізніше, ніж йому належало. Сонце я побачила вперше не з колиски, а на панському полі, коли мені вже було шістнадцять років... Аж тоді я навчилася читати! Горя зазнала стільки, що якби від цього залежала моя мудрість, я б уже давно стала філософом... Що ж до турботи про ближнього свого, то я так скажу: я все своє життя прожила з народом, ділила його радості й горе, як могла, служила йому. Мені здається, що для митця найвищий титул — Син Народу. Інших я не знаю.

Найбільша моя мука — відчування, що мало встигла. Йшла манівцями, мов незряча. Довгий час не знала, що полотно, на якому малюєш, треба грунтувати... Перші картини писала вуглем і синькою... Не було у мене тоді порадника, вчителя. Я була схожа на людину, яка заново одкривала самовар. Отаке було!

Оце мені присвоєно звання народного художника України. Знаєте, що було, коли дізналися про це мої земляки? Кілька днів двері моєї хати не зачинялися. Якось чую: у дворі барабан стукає, труби співають. Виглянула, аж воно йдуть піонери. Урочисті, в колоні, як на демонстрації... Вийшла до них, дивлюся, слухаю, а очі, повірте, нічого не бачать. Діти клянуться мені, що будуть служити Батьківщині так, як служила я. Що вже казала у відповідь, не пам'ятаю, здається, про мичку... Нагадала собі і їм про минуле. Пряду ото собі, коли ще дівкою була, чуже пряду, а сама в книжку заглядаю. Мати було, як помітить, сердиться, плаче, інколи навіть била... А я своєї: перетерплю все, сховаю ту книжку так, щоб і не видно нікому було, коли влучу хвилинку, хоч на малюнок гляну. Хотілося мені знати, як живуть інші люди на землі, які у них душі. Максима Горького полюбила, є в нього одне оповідання,— забула, як воно зветься,— так там один герой каже, оглядаючи чудові розписи, що таке буцімто тільки в Парижі можуть утнути... Та невже тільки у Парижі? — питаю себе. Не може того бути, не вірю! Отака була затята. Не думайте, що то я так казала,— то все молодість! А насправді ж тяжко, ой як тяжко. До нестями. Таке мистецтво. Я б сказала: тільки той досягне чогось, хто віддасть меті

все життя, весь запал душі і серця, все і ще трішки більше.

Я вже, здається, писала вам, що не люблю довго говорити про свою роботу, але ви так просите, що я оце й розбалакалась. Простіть. Старі люди відзначаються балакучістю, а я ще не хочу старіти. Твердо вирішила: як уже загляне та непрошена гостя — старість, як насяде, то зроблю все, щоб не перекладати цієї тяжкої ноші на плечі іншим. А то є такі, штовхаються, кричать — шануйте мене, бо я старий. Чим же ти хвалишся, голубе? Старістю своєю? Старість, як і коросту, приховувати треба від сторонніх очей...

У вашому листі стільки запитань, що я й за місяць не розберуся з ними. Про одне тільки скажу, про добрість. Добро, мов сонце: його промінням живиться вся земля і все, що суще на ній. Я вижила як художник тільки тому, що на нашій землі безроздільно панує добрість. Я боюся когось образити, але дуже кортить сказати — ніде в світі такої добрості немає. Подивіться самі — он скільки моїх землячок-селянок, у минулому забитих, принижених, темних, вихопилося на круту гору слави й пошани! Вони і Герої Праці, і матері-героїні, і герої-льотчиці... Пройдіть всю велику землю, пошукайте десь такого! Оце мене й врятувало. Та ще моя завзятість, одержимість. Не скидайте цього з рахунку, не скидайте. Бо від людини, її волі теж багато чого залежить. Так, я почала про героїв... Мені чомусь здається, що незабаром я побачу Героя нашої матінки Землі. В кожній країні свої герої, а це буде вселюдський герой. Отакий собі смаглявий чи русявий юнак вперше привезе своїй коханій квітку з якогось там

Марса чи з Юпітера. Жалкую, що я не портретистка, а то б уже зараз намалювала його так, як уявляю. А що він буде — можу побожитися. І буде він дуже скоро...

І тут я хочу згадати оту книжку, яку ви мені подарували ще перед війною. Мудра книжка! Вольтерова. Так ось знаєте, що той прославлений мислитель написав? Послухайте: «Якщо чернь почне мислити, все загинуло». Отаке сказав чоловік... Мені, звичайно, не рівнятися з ним, але я хочу сказати: отой вселюдський герой, що привезе з Всесвіту чарівну квітку своїй коханій, обов'язково буде сином «черні». Чи немає у вас, бува, другої якоїсь книжки цього автора? Якщо є, пришліть, будь ласка, я почитаю і, може, тоді зміню свій гнів на милість. Як я мало читала, лихо ти моє...

Друже! Пишіть мені, не лайте, що рідко відповідаю, що погана з мене кореспондентка. Знайте тільки, що всі ваші листи, всі відгуки на мої картини, повідомлення про премії, вирізку з газети з Указом Президії Верховної Ради Української РСР — одним словом, все, що найдорожче моєму серцю, я складаю в книжку того, хто все життя вів мене за руку, з кого почалася моя творчість,— в «Кобзар».

Тут усі мої клейноди...»

ЗМІСТ

ТРЕТІЙ ГОРИЗОНТ 5
РОЖЕВА ЗАМЕТІЛЬ 253

Михаил Иванович Чабанивский,
ТРЕТИЙ ГОРИЗОНТ.
Повести
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Р. К. Карущак*
Художник *А. В. Гета*
Художній редактор *Л. Б. Тулін*
Технічний редактор *А. П. Коробейников*
Коректор *О. К. Бобренко*

Виготовлено на Книжковій фабриці
ім. Фрунзе Державного комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі,
Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Лінотиписти *К. Нехаенко, А. Ломакіна*
Верстальник *І. Молошников*
Друкарі *М. Савченко, А. Гончаренко*
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *Г. Юхновський*

БФ 06305. Здано на виробництво 27/II 1965 р. Підписано до друку 22/IV 1965 р. Формат паперу 70×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 12,125. Умовн. друк. арк. 16,975. Обліково-видавн. арк. 15,214. Ціна 61 коп. Замовлення 5-156. Тираж 30 000. Т. П.—1965—поз. 261.

Михайло Чабанівський